

Բախտը հանձնելով ճակատադրին, ստիպված ենթարկվեցին գահիճների նեղ հրամանին: Խաբված ժողովրդին՝ մեծ ու փոքրին, կորաքամակ ծերունուն և օրորոցի մանկիկին հավաքելով գյուղախմբի վարչական կենտրոնը, ոստիկանների և բանտերից աղաատած ոճրագործների «հսկողութեան» տակ զննեցին Մելքի ճամփով, վայրի քրոթիծաղով հուսադրելով, թե «գնում եք Մոսկու, այնտեղ ձեզ կապահան խաղաղ ու ապահով կյանք»:

Հայերին «աքսորելու» համար դուռը ներխուժած ենիշերիները դուռը ցնցեցին անխղճորեն ծեծում էին, որպեսզի սրանք ցույց ասեն փախուսողականների ու դենքի ահալ: Առանձնապես անողորմ էին այն անձանց հանդեպ, որոնցից հույս ունեին ոսկի շորթի, Օրինակ, Գառնիճուղ դուռի քահանա Տեր-Սահակ Վարդիկյանին ամբողջ մի օր սվիճով ու դանակով խոզխոզելով և մաս-մաս կարասելով ասանդամաճ արեցին: Զոհեցին այնհեր ծերունու երգումներն ու ոսկի շունենալու հավաստումները:

Անուամենայնիվ, Օրդուի դավառակի դուռերից ու հենց Օրդու քաղաքից ասանյակ երիտասարդներ կտրականապես դեմ կանդնեցին բռնադատին: Զհավաաստվ թուրք զոհեկավարներին ներգամիս երգումներին ու խոստումներին, նրանք բարձր համարեցին հայրենի լեռներում ապաստանելով՝ թշնամու դեմ ճակատ-ճակատի կռվին ու մեռնելը, քան թե թշնամու առաջ ծնկի գալը կամ ողորմածություն խնդրելը:

Գոյամարներին մասնակցած վրիժառուներից ոմանք դարձան հայդուկային շարժման անձնավեր ու անվանի առաջնորդներ: Նրանցից շատերը արիաբար կռվելով նահանջեցին ու իրենց համար խաղաղ հանդիման դուռն Ռուսաստանի կռվկապան-մերձսեռական երկրամասերում:

1918 թ. աշնանը առաջին աշխարհամարտում թուրքիայի վերջնական պարտությունից հետո, եղեռնից փրկված հայ բնիկներն սկսեցին աստիճանաբար վերադառնալ իրենց երրեմի բնակավայրերը: Օրդու քաղաքում սահգծվեց որբախնամ հանձնախումբ ու իրենց համար խաղաղ հանդիման դուռն Ռուսաստանի կռվկապան-մերձսեռական երկրամասերում:

11. ՄԱՄՍՈՆԻ (ԶԱՆԻ) ԳԱՎԱՌ

Բերշեմպեով վերջանում էր նախկին Տրապիզոնի գավառի սահմանն ու սկսում Սամսոնի (ձանիկ) գավառը:

Գավառի ձանիկ կռվելու մասին կան ասարբեր րազատություններ ու ենթադրություններ, Ոմանք այդ անունը կապում են Վասպուրականի

Ուրահավաք խմբի անդամներ իրենց հետ վերցնելով լեռներում աղաաված համշենցի մի քանի երիտասարդների, շրջում էին շրջանի գյուղերում և հայտնաբերված բոլոր որբերին հավաքում որրանոց: Փոքրիկներից շատերը չէին հիշում ոչ ծնողների և ոչ էլ իրենց անունները: Տարակույս չկա, որ մեծ թվով մանկիկներ մնացին իրենց որդեգրող թուրքերի մոտ:

Ենթահիվ ձեռք առնված դործուն միջոցների, կարճ ժամանակամիջոցում Օրդուի հայերի թիվը հասավ շուրջ 2000-ի:

Անհնար եղավ թուրքերի հետ ամուսնացած կանանց ու աղջիկների մեծ մասին ես վերցնել, քանի որ թուրք իշխանությունները ամեն կերպ խոչընդոտում էին այդ գործին:

Օրդուի վերածնված հայկական համայնքն ընարեց իր աղդային վերադաս մարմինը՝ Թաղական խորհուրդը, որը վերանորոգեց եկեղեցին ու դպրոցը:

Նդեռից փրկված ասանդամ ու հյուսիսում իսլականներն բժշկական օգնություն ցույց ապու նպատակով, րացվեց դարմանատուն (զեղատուն):

Սակայն կարճաժամ եղավ նորարոգողը համայնքի կյանքը: 1922—1923 թթ., երկրում ահրող նոր կարգերի հանանքով, եղեռնից վերապրող իսլականներն ստիպված եղան թողնել հայրենի երկիրն ու ցրվել ամբողջ աշխարհով մեկ: Քաղաքի ընակիչներից զգալի մի համաված դադեց Ֆրանսիա ու հաստատվեց Մարսել քաղաքում:

Գյուղացիների մեծամասնությունը դադեց խորհրդային երկիր՝ Արխանդիա և Կրասնոդարի մարզ:

Որբանոցները փոխադրվեցին Պուլիս ու այլ երկրներ:

Ականախանների վկայությամբ, 1959 թ. Օրդուում բնակվում էր ընդամենը 250 հայ՝ առանց դպրոցի ու եկեղեցու: Ս. Ասավածածին եկեղեցին հիմնովին քանդվել էր, գերեզմանոցը գնանի հավասարվել: Սաացված վերջին կցկաուր անդեկությունների համաձայն, ներգալիս Օրդուում բնակվող սակավաթիվ հայերը թրքախոս են դարձել, սղդանունները ստիպված դարձել թուրքական:

Ձանիկի շրջանի հեա, ենթադրելով, թե անցյալում՝ պարսկա-արաբական արապախոթյան ժամանակ, Հայաստանից Պոնտոս դադեց հայերի մի հոծ դանդաված հիմնվել է Սամսոնի շրջանում ու երկիրը անվանել ձանիկ: Ուրիշների կարծիքով, այդ անունը կապվում է պատմական ձանեթ (Կող-

րիս, (աղիտաան) կամ հանիք աշխարհի հետ:

Սուրբազան, ինչպես հայանի է, Սամսոն գա-
վառը ճանկի կոչվել է համշնահայերի այդ վայ-
րերը գաղթելուց (XVII դ.) զեռես շատ առաջ,
ուստի ե սխալ են վերոհիշյալ կարծիքները: Համ-
շնահայերի այն հաավածը, որը ընակութուն է
հուսաառնել այստեղ, հենց երկրամասի անունով
էլ սաացել է իբ՝ ճանիկցի կամ ճենիկցի անվա-
նումը:

Արևելքից արևուտք Սամսոնի գավառի հա-
յարնակ շրջաններն էին՝ Ֆաթսա (Ֆաճա), Ունիե,
Թերմե, Զարշապա, Պաֆրա ու Կավախ գավա-
ռակները:

Ֆաթսա գավառակ: Օրգուից Ֆաթսա 87 կմ
է, Այս երկու քաղաքների միջև ընկած Վոնա ե
Ֆասոն վայրերում ընակվող հայերի վերաբերյալ
ավայրեր չունենք: Ֆաթսան ծովափնյա գեղա-
նիսա փոքր քաղաք է էլեքճի գետի աջ ափին:
Ունի հարմար ընական նավահանգիստ: Գետա-
բերանը փոքր նավերի համար նավարկելի է: Գե-
տից քիչ հեռու հանքային ջրեր ու բաղնիք կար:

1908 թ. մարգահամարի համաձայն քաղաքն
ունի 36.964 շունչ ընակչություն, որից 33.364
թուրք, 2404 հույն ե 1175 հայ, այդ թվում՝ 289
րողոքական: 1914 թ. քաղաքի ջուրը 1800 շունչ
հայ բնակչությունն ուներ 6-ամյա վարժարան ու
քարակերպ ս. Ասավածածին եկեղեցի, հիմնված
1859 թ.⁸⁰:

Հայերը գրադվում էին առեարով ու արհեսա-
ներով: Կային նաե ծառայողներ ու պետական
պաշտոնյաներ: Քաղաքի գառախաղը Մայրոգի
Արթին աղան էր: Հայանի վաճառականներ էին
Գարակուղցիք ու Օթսուղցիք:

Ֆաթսա գավառակն ուներ շուրջ 80 գյուղ:
Բնակչության մեծամասնությունը թուրքեր ե Կով-
կասից փախած մահմեդական վրացիներ ու չեր-
քեղներ էին: Շրջանի աարբեր վայրերում հիմնվել
էին հայարնակ գյուղեր, որանը ապրող բնակչու-
թյան գերակշիռ մեծամասնությունը Համշենից ու
Սե-գետից գաղթած հայերի հետագա սերունդներն
էին: Դրանք էին.

Վրաւուղ գյուղը Ֆաթսայի հարավ-արև-
մուտքում՝ երեք ժամ հեռավորության վրա: Ֆաթ-
սայից Չիրուբուղ ասնող ուղին անցնում էր մահ-
մեդական վրացիների Արալին ե Ֆաթի գյուղերի
միջով: Գյուղն ուներ 110 աուն, որոնցից 30-ը
Համալցի, 20-ը՝ Օտապաղցի, 12-ը՝ Փեշլեոնցի,
5-ը՝ Գալենցի, 6-ը՝ Դավիթցի, 11-ը՝ Մաթուլցի,
8-ը՝ Վարեւցի, 6-ը՝ Մանուկցի ե 4-ը՝ Վաշտոնցի
աղաաոհմերից:

Հողամասերի մեծ մասը սեահողային էր ու
արգասաբեր: Հողը հերկում ու ցանում էին հիմ-
նականում արորներով (կարա-սափան), գարու-
փոս վայրերը՝ փետաաներով: Լեխար գոյություն
չունի:

Գյուղաանաեսության գլխավոր ճյուղերն էին
դաշամշակությունը (եգիպաացորեն, կանեփ,
ցորեն, գարի), անասնապահությունը ե կաթնա-
մշակությունը: Կանեփը մշակում էին սեփական
կարիքների ե վաճառքի համար: Բանջարաբու-
սանային կուպուրաներ (սև բոնշար, լոբի, գգում
ե այլն) աճեցնում էին եգիպաացորենի արաե-
րում: Պահում էին չափավոր քանակությամբ մեղ-
վափեթակներ, Հավաբուծությամբ ըավարաում
էին բնաանիքի՝ ձվի ու մասամբ մեղենի պա-
հանքը:

Բեռները հիմնականում փոխադրում էին երկ-
անիվ սայրերով, որոնց լծում էին 1 կամ 2 դուլդ
եղ: Ձի պահում էին հեծնելու համար. հաղվա-
գեպ պարագաներում օգաագործում էին որպես
բեռնակիր:

Գյուղի փայտաշեն եկեղեցին հիմնվել էր
1849 թ.:

Ունեին փայաաշեն վարժատուն՝ քառամյա
գասրնթացով: Իգական սեռը դպրոց չէր հաճա-
խում:

Ձինարլ Չիրուբուղին հարակից հայարնակ
գյուղ էր: Ուներ 60 աուն բնակիչ՝ մեծ մասը Մա-
թուլցի, Թումանցի, Լորեկցի (Լորյան), Վարեւցի
աղաաոհմերից: Երկրագործական գործիքներն
ու դրադմունքները նույնն էին, ինչ Չիրուբուղ
գյուղում: Ունեին քառամյա դպրոց:

Գայա-աիպի (Գայա-արաի) գյուղը գանվում
էր Ֆաթսայից երեք ժամվա ճանապարհ հարավ-
արեելք: Այստեղ բնակվում էր 45 աուն հայ՝ մեծ
մասը մարարաներ:

Խալաշլի: Գայա-աիպիի հարակից հայարնակ
գյուղ, ուներ 35 աուն բնակչություն:

Բաջաեաղ: Գայա-աիպիին հարավից սահմա-
նակից փոքր գյուղ, 15 աուն բնակչությամբ:

Հիշված երեք գյուղերի գյուղացն ու եկեղեցին
գանվում էին Գայա-աիպի գյուղում: Ս. Կարապետ
եկեղեցին հիմնվել էր 1799 թ.: Աղչիկները գյուղոց
չէին հաճախում:

Երեք գյուղի դրադմունքներն ու աշխատան-
քային գործիքները նույնն էին, ինչ որ Չիրուբ-
ուղ գյուղում:

Կյուենյ: Ֆաթսայից մի ժամ հարավ, հայա-
րնակ գյուղ, 15 աուն բնակչությամբ:

Բորու-էլյո: Ֆաթսայից 2 ժամ արեելք, հա-
յարնակ գյուղ՝ 40 աուն բնակչությամբ: Ունեին
աարական վարժաաուն:

⁸⁰ Հ. Հովսեփյան, *այդ. աշխ.*, էջ 720:

Յազ-թեմի: Բորու-քյոյից մեկ ժամվա ճա-
նապարհ հարավ, հայաբնակ դուռը Այսահեղ ապ-
րում էին 30 առն հայ մարարաններ:

Յազ: Հարեան այս գյուղն ունեւ 40 առն հայ
բնակչութիւն:

Այսլաթը Բորու-քյոյին հարավ-արեւմուտ-
քից սահմանակից փոքր գյուղ էր, ուր ապրում
էին 15 առն հայ մարարաններ:

Բորու-քյոյի, Յաղ-թեմի և Ախլաթ գյուղերի
բնակիչները ղրաղմունքներն ու երկրագործական
միջոցները ոչնչով չէին աւարտելու Չիրուքլու-
ղից:

Տաղ-օլաղ գյուղը գտնվում է Յաթսայից 6,
Ախլաթից 2 ժամ հեռու, սարահարթերում: Գյուղն
ունեւ 50 առն հայ բնակչութիւն: Տաշ-օլուղի և
Սխլաթի միջև գտնվում է թուրքական Յուրմեի
գյուղը: Առհասարակ, այս կողմերի վարելահո-
ղերը հեշտ մշակելի ու բերքատա էին:

Այսահեղ լայնորեն ղարգացած էր անասնա-
պահութիւնն ու կաթնամշակութիւնը: Կային մե-
ծաքանակ ոչխար ու կով պահողներ, ձիերի երա-
մակներ ունեցողներ:

Բացի գլխավոր հացահատիկից՝ եգիպտացո-
րենից, մշակում էին նաև գարի, ցորեն, հաճար:
Ինչպես ղանաղան բանջարեղենը, այնպես էլ
կոսախլը (գեանախնձոր, կարաֆիլ) մշակում
էին եգիպտացորենի արտերում՝ համառելով:

Կանեփը մշակում էին սեփական կարիքները
բավարարելու ու վաճառքի համար:

Կաղինի մշակումն այսահեղ նոր էր աւարած-
վում:

Գյուղի փայաաշեն եկեղեցին պաշտոնական
արձանագրութիւններում չի հիշվում:

Գյուղն ունեւ փայաաշեն քառամյա գագրոց:
Քեսաւան-յոֆուլի: Տաշ-օլուղից մեկ ու կես
ժամ հարավ, հայաբնակ լեռնային այս գյուղում
ապրում էին 25 առն հայ մարարաններ: Գլխավոր
գրաղմունքն անասնապահութիւնն էր:

Թեմիեւոլը Յաթսայից 9 ժամ, Քեսաւան-յո-
քուլից մեկ ու կես ժամ հարավ, հայաբնակ
գյուղ էր, որն ունեւ 20 առն բնակչութիւն:

1895 թ. և, հաակապես, 1915 թ. եղեռնի
ժամանակ, շնորհիվ հարեան ալլաղգիների և
հաակապես մահմեդական վրացիների հեա ունե-
ցած րարեկամական կապերի, Յաթսա գավառ-
կի հայերը գրեթե չառեցին: Համեմաարար
խաղաղ պայմաններ ստեղծվելուց հետո, վերապ-
րողների զգալի մասը գաղթեց Սովետական Միու-
թիւն, մասամբ էլ՝ արասահման:

Ունիթի գաւառակը աւարածված էր Յաթսայի
ու Թերմեի գավառակների միջև, ծովափից մինչև
Սերասաեայի սահմանները. վարչական կենտրո-

նը Ունիթ քաղաքն էր, որը գտնվում էր Յաթսա-
յից 30 կմ արեւմուտք՝ Սե ծովի ափին: Անցյալում
գավառակը հայանի էր նաև Պոլիմոնական Պոն-
տոս անունով:

XVII—XVIII դդ. Համշենից ու Սե-գեաից
գաղթած համշենահայերի պաակառելի մի հաա-
ված հանգրվանելով այս գավառակում, բնակու-
թիւն է հասաաում ծովափից 3—4 կմ հարավ՝
մեծ մասամբ լեռնային ու առողջարար կլիմայով
երկրամասում:

Գավառակի բնակչութիւն գլխավոր գրաղ-
մունքներն էին՝ գաշաամշակութիւնը, անասնա-
պահութիւնը, ալգեգործութիւնը (կաղնուաներ)
և մասամբ՝ շերամապահութիւնն ու մեղվաբու-
ծութիւնը: Այսահեղ ևս հիմնական հացահատիկը
եգիպտացորենն էր, որի հեա համաաեղ մշակում
էին նաև անհրաժեշտ բանջարեղեն ու բոգեղեն:
Ամենաշահավեա ու աարածված գրաղմունքը,
կանեփի և մասամբ կաավաի մշակումն էր, ո-
րոնցից սաացած բերքի մեծ մասը արաահանում
էին:

Սամսոն գավառում, Չարշամպայից հետո,
ամենարաղմամարղ ու համախմրված հայաբնակ
շրջանը Ունիթի գավառակն էր:

Թուրքական զաշաոնական վիճակագրական
սովյալների համաձայն 1908 թ. գավառակն ունեւ
62900 բնակիչ, որոնցից 53800 թուրք, 4200 հույն
և 4720 հայ էին: Հայերի թիվն առնվաղն 100%-
ով պակաս է ցույց արված: 1911 թ. աղգային,
ներքին կարգով կաաարված, մարգահամարի
ավյալներով, գավառակում (քաղաքն ու գյուղերը
միասին) բնակվում էր 9000 հայ⁵¹: Եղեռնի նախ-
օրյակին այդ թվի 10000-ից ավելի լինելն ան-
երկրա է:

Գավառակի հայաբնակ վայրերն էին.

Ունիթ (հոն. Ինեո): 1914 թ. այս քաղաքն
ունեւ շուրջ 2000 առն բնակչութիւն, մեծամաս-
նութիւնը՝ թուրքեր ու հույներ: Հայերը հաշվվում
էին մոա 250 առն (1500 անձ), որոնց ղգալի
մասը գաղթել էին Սերասաիա, Թոքաա, Նիքսար
և այլ գավառներից. կային նաև շրջակա գյուղե-
րից անղափոխվածներ⁵²: Քաղաքի առեարական-
ների և արհեսաավորների շրջանում ղգալի անղ
էին գրավում հայերը:

Ունիթի հայերն ունեին ս. Մինաս անունը
կրող քարակերտ շքեղ եկեղեցի, հիմնված 1819 թ.,
որը հիմնովին վերակառուցվել էր 1835-ին և
որի մասին արձանագրված է եկեղեցու հյուսիսա-
յին ճակաաին ղեանղված մարմարյա քարին:

⁵¹ Հ. Հովակիմյան, աղ. աշխ., էջ 717:

⁵² Նույն աեղում:

Ունիեցիք ուսումնարան ունեցել են 1850-
ան թվականներից, ուր սինչե 1890-ական
ականները սովորում էին միայն արական սե-
րերիսաները: 1893-ին օր. Նաղլուկը հիմնեց
որդաց դպրոց, ուր հաճախում էր շուրջ 50
ակերաուհի: 1900 թվականից քաղաքի ու-
մնարանը գտնում է երկսեռ, որը կոչվում էր
սրոսյան վարժարան և որանդ սովորում էր
ոչ 195 երեխա, որոնցից 75-ը՝ աղջիկ:

Ունիեի գավառակն ուներ հայարնակ հեան-
դյուղերը:

Չաքալ-բաղաւրի վիճակը գտնվում է Ունիեի
ռավարենելյան կողմում, ձեւիղ-աերե գեաի
լատւմ: Կսոավարիչը (միգյուրը) նստում էր
ղաքից մեկ ժամվա ճանապարհ հեոու Չաթալ-
ղար գյուղում:

Ուշ-բյաւփրի Ունիե քաղաքից 3 ժամվա ճա-
պարհ հեոու, թուրքական մեծ գյուղ էր, որի
անձին թաղում բնակվում էր 16 աուն հայ:

Լիւոզ-բյոյ: Ունիեից 3 ժամ հեոու, քաղա-
մոասկա աոաջին անխաոն հայարնակ այս
ղն ուներ 55 աուն բնակչություն, որի մեծա-
սնությունը էքսուղցի, Գարաքյահցի, Արթինցի,
ղլումցի աղգաաոհմերից էին: Ունիեից մինչև
ւղ-քոյ՝ համաաարած թուրքական գյուղեր
Այս գյուղի հայերի մեծամասնությունը բյոչե-
եւ³ (մարաբաներ) էին: Զրաղվում էին գաշ-
մշակությամբ (եգիպաացորեն, ցորեն, գարի):
պաացորենից րացի, մշակում էին նաե բան-
եղեն, լորի: Աոաջնակարգ ղրաղմունք էր կա-
ի ու մասամբ էլ կաավաաի մշակումը: Ըս-
ցված բերքի մեծ մասը վաճաոում էին: Մեծ
հանջարկ կար աոանձնապես կաավաաի սեր-
Մխախոաագործությամբ ղրաղվելը պեաու-
ն կողմից արգելված էր:

Հողերը հերկում էին արորով (հարթավայրե-
մ՝ կարա-սափոն արորով), յափաղ-արորով ու
աաններով (պաոակ վայրերում՝ լանջերում):

Յուրաքանչյուր գերգասաան, սեփական կա-
ները բավարարելու նպաաակով, ղրաղվում էր
անասնապահությամբ ու կաթնամշակու-
սմբ:

Գյուղն ուներ փայաաշեն գպրոց ու եկեղեցի:
Չալ-բաղաւր: էքուղ-քոյին հարավից սահմա-
կից հայարնակ այս գյուղում ապրում էր 15
ն հայ, որոնք իրենց աղգային, մշակութային
ներով կաւված էին էքուղ-քոյ հայարնակ
ւլի հետ:

³ Այս գավառակում վարձակաւված գյուղացիներին (մա-
աններին) բյոչեւ էին անվանում:

Լախաւա: Չալ-բողաղին արեեւքից հարեան
հայարնակ թաղ՝ 12 աուն բնակչությամբ:

Քելազ (Քելեզ): Գտնվում է ձեիղ գեաի աշ
ափին, Ունիե քաղաքից 4 ժամ հարավ-արեեւք:
Ունիեից Քելազ գնալու երթուղին անցնում էր
Կուոնա և Թեփե թուրքական գյուղերի միջով:
Գյուղը բաղկացած էր 4 թաղից՝ Քելազ, Գորգ-
մաղլի կամ Սըրթիցոց-գեզ, Մենկենե կամ Արմե-
նակցոց-գեզ ու Կյունեյ: Բոլոր թաղերում միասին
բնակվում էր 153 աուն հայ, որոնց շուրջ 25—
30% -ն ուներ սեփական հողամաս: Քելազի աոան-
ձին մասերում հայերի հեա գուտ-գրկից ապրում
էին փոքրաթիվ թուրքեր:

Քելաղի հայերն ղրաղվում էին գյուղաանաե-
սության նույն ճյուղերով, ինչ որ էքուղ-քոյում,
այն աարբերությամբ, որ այսաեղ ավելի շաա
հողամասեր էին հաակացված կաավաաին: Կա-
նեփ մշակում էին գլխավորապես սեփական կա-
րիքների համար: Այսաեղ ես մասամբ ղրաղվում
էին շերամապահությամբ: Մեաաքսի թելլ օգաու-
գործում էին անանաագործության մեջ:

Մենկենեում (թաղամասում) կար իշեանա-
աուն (իւան): Գյուղի եկեղեցին ու վարժաաունը
(երկուսն էլ փայաաշեն) կաոուցել էին Կյունեյ
թաղամասում: Եկեղեցին կոչվում էր ս. Գեորգ,
հիմնվել էր 1861 թ.:

Խալլաղ: Ունիեի վիճակում հասաաաված
համշենահայերի աոաջին բնակավայրերը եղել
են Բալլուղն ու նրանից 3 ժամ հարավ գտնվող
Յաղ-րասան գյուղը: Ունիեից Բալլուղ 4 ժամ
գնում էին Նիքսարի խճուղով, ապա երկու ժամ՝
արահաով գեպի արեեւք: Բալլուղն Ունիեի շըր-
ջանի ամենահին ու րաղմամարգ հայարնակ գյու-
ղն էր, 185 աուն բնակչությամբ: Գյուղի թաղերը
կաղմավորվել էին ըսա աղգակցական կապերի
ու նրանցից յուրաքանչյուրը սաացել էր գլխավոր
աղղաաոհմի անունը՝ Հեքիմցոց, Ուսացոց, Գա-
լաճցոց, Գարագյողցոց, Տարախացոց, Գալուսա-
ցոց, Լորեկցոց-գեզ, Տերենա (Մալխասցոց-գեզ),
Թորոսցոց, Մրղգեսցոց, Կոնգաքցոց և ալլ թաղեր:

Ի տարբերություն Ունիեի շրջանի հայկական
ալլ գյուղերի, բալլուղիները մեծամասնությունը
սեփական հողամասերի աեր էր: Սյգ աոթիվ
բնակչության մեջ մնացել է այսպիսի ավանգու-
թյուն. ոմն արապիզոնցի Նուրի-փաշա, որի սե-
փականությունն էին Բալլուղի հողամասերը, աղ-
գակից թուրք հակաաակորգներից վրեժ լուծելու
համար գիմում է իր բալլուղցի մարաբաների օգ-
նությանը: Բաշարի բալլուղցիք ալտիվորեն վի-
նակցում են իրենց կալվածատիրոջը՝ Հակաոա-
կորգները խոնարհվում են Նուրի-փաշայի սուջե:
Որպես հաաուցում, Նուրի-փաշան Բալլուղի իր

կտրվածներից ընդարձակ հողամասեր է նվիրում հայ վարձկան-մարարաններին:

Գյուղատնտեսական ճյուղերն ու աշխատանքային գործիքները նույնն էին, ինչ որ Քելադ գյուղում: Վերջին տարիներին լայն թափով տարածվում էր կաղիքի մշակումը: Գյուղը հարուստ էր նաև պտղատու ծառերով՝ խնձորենի, տանձենի, ծվաղենի և այլն:

Ինչպես հիշյալ գյուղերում, այնպես էլ Բալլուղում կաթից սեր զատելով կարագ ստանալու սովորությունը չկար: Կարագը պատրաստում էին մածուկը խնոցու մեջ հարելով:

Բալլուղի փայաաշեն գաղոցն ու եկեղեցին լսնվում էին Ուստցոց-գեղում: Եկեղեցին հիմնվել էր 1779 թ., որը կրում էր ս. Աստվածածին անունը:

Գյուղն ուներ 7-ամյա դպրոց: Բալլուղի դպրոցն ավարտողներից մի քանի հոգի դասավանդում էին շրջանի ասորական գաղոցներում: Աղչիկները գաղոց սկսեցին հաճախել 1908—1910-ական թվականներից:

Ֆեհ-Ֆիրեզ: Բալլուղին հարավից սահմանակից այս գյուղում ընկավ էր 20 առն համշենահայ քյոյերի:

Փաշա-Ֆյոփու: Բալլուղին հարավ-արեմուտքից սահմանակից թուրքական գյուղ, ուր ապրում էր 28 առն հայ սեփականաան գյուղացի:

Թեֆ-Ֆիրեզի վիճակի գյուղերը ընկած են Բալլուղից հարավ, Նիքսարի խճուղու երկու կողմերում՝ մինչև էքինջուղ, Փելիթ-Յաթաղ գյուղերը: Վիճակի վարչական կենտրոնը Թեք-քիրեզ թուրքական գյուղն էր: Հայերն այստեղ ապրում էին գյուղի առանձին թաղում:

Թեֆ-Ֆիրեզ (Քիրեզ) մասամբ հայաբնակ գյուղը գտնվում էր Ունիեից 6 ժամ հեռու, Նիքսար անոռ խճուղու վրա: Լեռնային արահաններով քաղաք կարելի էր հասնել 5 ժամում: Գյուղըն ուներ 29 առն՝ 235 հայ ընկալություն՝ Թահմազյան, Պոյրազյան, Տրապիզոնյան, Տելիկյավուրյան, Ապիոնյան, Նալրանգյան, Չլալյան, Թումանյան ազգատոհմներից:

Գերդաստանների շուրջ 50%-ն ուներ սեփական տնտեսություն: Զրադվում էին գյուղատնտեսության նույն ճյուղերով, ինչ Բալլուղում:

Թեքքիրեզիցների շահավետ, օժանդակ զրադմունքներից մեկն էլ գոմեշներ լծած երկանիվ սույներով Նիքսարից ու Թեքատից ընկուղի ֆյութուղ (կոճղ) Ունիե անդափոխելն ու այստեղից աղ, շաքար և այլ ապրանքներ հիշյալ քաղաքները տեղափոխելն էր: Ասլապանների առաջնորդը կոչվում էր աբաբաշի-բաշի: Կարավանը հասնում էր շուրջ 30—40 սալի: Ունիեից մինչև Նիքսար

հասնում էին 4 օրում: Ցուրաքանչյուր սալի բեռը հասնում էր 1000—1200 օխալի (1200—1500 կգ): Ամեն սալի համար վարձաուրում էին 3—4 օսմանյան ոսկի:

Տնտեսության ներքին բեռները նույնպես այդ սույներով էին փոխադրում: Թեք վայրերում օգտագործում էին սահնակներ՝ խղակներ (կըզախ՝ ամառային սահնակ):

Ամրող գյուղում միայն 3—4 հարուստ ընտանիք հեծնելու ձի ուներ: Բնակչության մեծամասնությունը Ունիե քաղաք երթեկում էր հեփոտն:

11. Բանասաց Զատիկ Խաչատուրի Թումանյան (Ունիեի շրջանի Թեք-քիրեզ գյուղից):

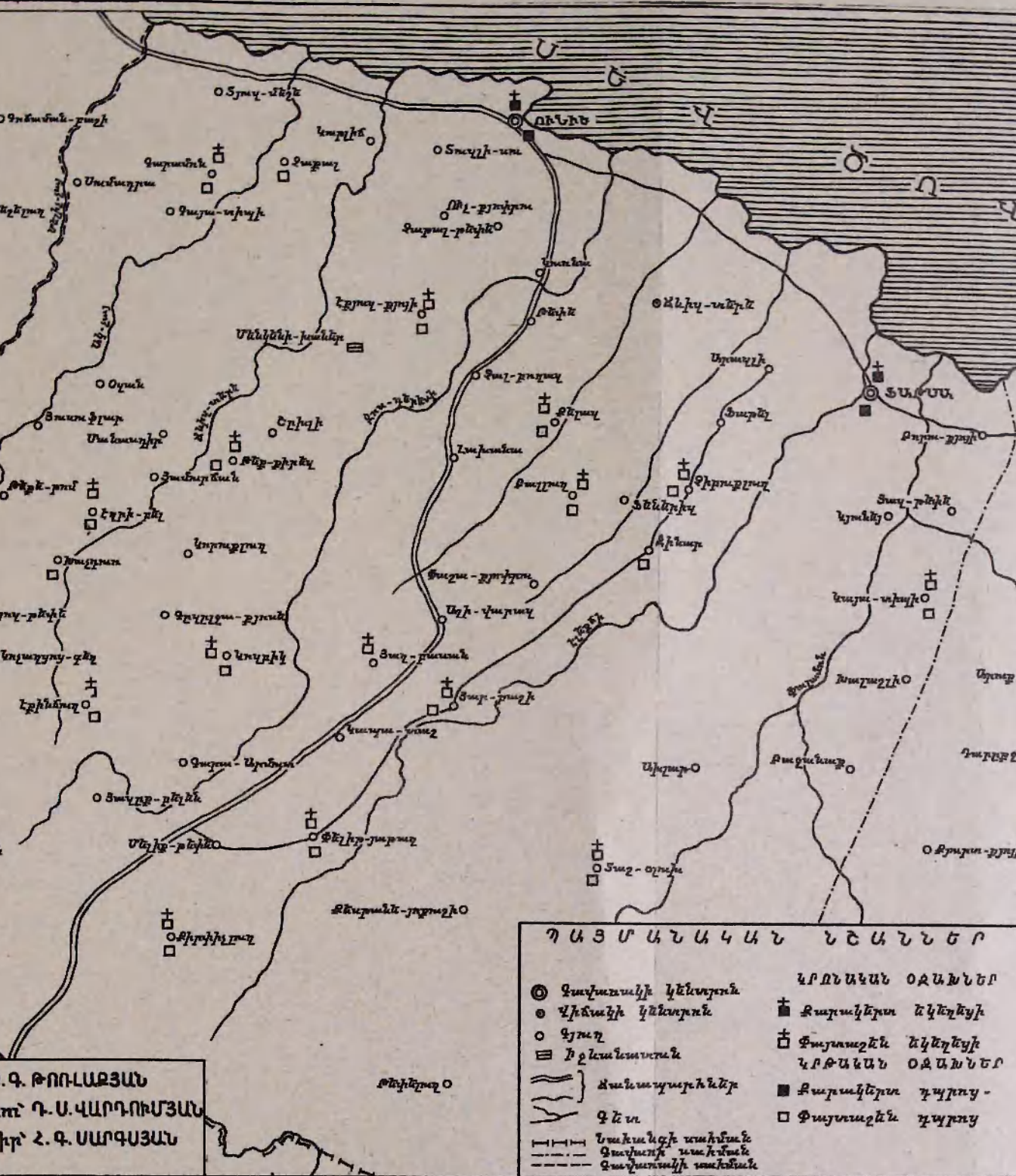
Թեք-քիրեզի ս. Խաչ եկեղեցին հիմնվել է 1885 թ.:

Գյուղն ուներ քառամյա վարժապետ:

Յաղ-բառանը Թեք-քիրեզից երկու ժամ արեելք ընկած, նախկինում մեծ հայկական գյուղ էր, որն ուներ եկեղեցի ու վարժատուն: Ինչպես վերը նշվեց, Յաղ-բառանն ու Բալլուղը եղել են Ունիեի շրջանում համշենահայերի հիմնած առաջին ընկալալայրերը. սակայն Յաղ-բառանի կալվածաանը Խուլիս էֆենդին այնպիսի ծանր պայմաններ է սաեղծում հայ մարարանների համար, որ նրանք ստիպված են լինում իրենց քրտնաշտն աշխատանքով ծառ ու թփերից, քարերից մաքրած և մշակած հողամասերը թողնել ու գնալ ուրիշ ընկալալայր: 1900-ական թվականներին այնտեղ կանգուն էին մնացել միայն ս. Հակոբ եկեղեցին ու գերեզմանոցը, որոնցից օգավում էին մոտակա գյուղերի հայերը: Եկեղեցին հիմնվել է 1799 թ.: Գյուղում ցիր ու ցան մնացել էր հավիվ 8—10 առն հայ:

Կոզբիկ (Կոզբուֆ): Թեք-քիրեզից երկու ժամ-

Կրթական և կրոնական օջախներ (սրբանապատրիկ քարտեզ)

վա ճանապարհ հարավ-արևելք ընկած հայա-
րենակ դուռ, որի առանձին՝ թուխուղ կոչված թա-
ղում ընակվում էր իր սխրագործություններով
հռչակված Մինասցոց աղգաառհմը։ Թեք-քերեղի
ու Կողբիկի միջև գտնվում էին թուրքական Կու-
րուրուղ և Գեղըլջա-քեսե գյուղերը։ Կողբիկում
ընակվող 64 առն հայերի ղգալի մասը սեփական-
նատեր էր։

Գյուղատնտեսության ճյուղերն ու աշխա-
տանքի գործիքները նույնն էին, ինչ Բալուղում։

Կողբիկցիք ունեին ղպրոց ու եկեղեցի, եր-
կուան էլ փայտաշեն։ Ս. Աստվածածին եկեղեցին
հիմնվել է 1885 թ.։

Այի-Վարազ։ Բալուղից և Փաշա-քյուփրուփից
հարավ թուրքական մեծ գյուղ, որի շուրս՝ Օղա-
վարտն, Սարի-ղեղ (Ալեքսանցաց-գեղ)։ Աղոթոն
(Բուրպցոց-գեղ), Ալի-Վարաղ թաղերում ընակ-
վում էր 55 առն հայ՝ մեծամասնությունը քյո-
շերն։

Յաւ-բաշի։ Բալուղից մեկ ժամ հարավ-ա-
րևելք ընկած, մոտ 300 առն ունեցող թուրքական
մեծ գյուղ, որի մեկուսացված թաղում ապրում
էր շուրջ 50 առն հայ քյոշերն ու սեփականատեր
Սևնիկի փայտաշեն գալրոց ու եկեղեցի։ Զրաղվում
էին գյուղատնտեսության նույն ճյուղերով, ինչ
Բալուղում։ Հայկական թաղի ընակչության մեծա-
մասնությունը Գասպարցիք լինելու պատճառով,
այն հայտնի էր նաև Գասպարցոց-գեղ անունով։

Գյուղի գալրոցն ու եկեղեցին գտնվում էին այդ
թաղում։

Գաւա-աւմուս։ Կողբիկից հարավ ընկած
թուրքական գյուղ, շուրջ 100 առն ընակչությամբ,
որի առանձին թաղում ապրում էր 18 առն հայ
մարաթ։

Կապա-առաշ։ Թեք-քերեղից 2 ժամ հարավ-
արևելք արխալական բաղամարդ գյուղ, որի ա-
ռանձին թաղում ընակվում էր 40 առն հայ, մեծ
մասամբ Գարազյուղյան աղգաառհմից. հայերն ու-
նեին փայտաշեն գալրոց ու եկեղեցի։

Լրխնի։ Կապա-առաշին սահմանակից արխա-
լական գյուղ. Լրխնիցիները թուրքական բանակի
հեռ փախել էին Արևաղիայի Գուգաուտայի շրջա-
նի Լրխնի գյուղից ու նոր ընակավայրն անվանել
հայրենի գյուղի անունով։ Այս գյուղի առանձին
թաղում ապրում էր 15 առն հայ՝ Մինասցոց աղ-
գաառհմից։

Քյոփուղի վիճակ։ Թեք-քերեղից երկու ժամ
ղևալի հարավ-արեւմուտք ընկած խիստ լեռնային
գյուղ է Քյոփուղը, որանցից մինչև Ունի լեռնա-
յին արահետներով 5 ժամվա ճանապարհ է, իսկ
խճուղով՝ 8 ժամվա։ Ունի գավառակի ամենա-
համախմբված և բաղամարդ հայաբնակ գյուղն

էր։ Քյոքլուղն ուներ հետևյալ թաղերը՝ Թեք-թա-
մի, Սեյլան, Մինասաիր, Տյուղ-թալա։ Սուֆլար,
էյրի-քել, Օղան և Յամուրջուք, որոնք փաստորեն
վերածվել էին ինքնուրույն գյուղերի։ Ամբողջ այս
գյուղախմբում ընակվում էր 300 տնից ավելի
հայ (բազմամարդ գերգաստաններն էին Գարաբ-
յանցիք, Թահմաղցիք, Զեյթունցիք, Գրպաշցիք,
Ապրոնցիք, Ալճցիք, Զաքրցիք, Կրիմցիք, Բուրաղ-
ցիք և ուրիշներ)։

Քյոքլուղի հայերի մեծամասնությունը սե-
փական հողամաս ուներ, ուստի և հնարավորու-
թյուն՝ հստատուն տնտեսություն հիմնելու։ Հա-
մարյա բոլոր սեփական հողամաս ունեցողները
նաև կաղնուտների տեր էին։ Բացի կաղնիի ալգի-
ներից, գյուղատնտեսության մնացյալ ճյուղերն
ու երկրագործական գործիքները նույնն էին, ինչ
վերոհիշյալ գյուղերին։

Գյուղի փայտաշեն ս. Կարապետ եկեղեցին
հիմնվել է 1863 թ.։

Քյոքլուղն ուներ բարեկարգ 7-ամյա ուսում-
նարան, երեք բարձրագույն կրթությամբ փորձա-
ռու ուսուցիչներով։ Բացի մայրենի լեզվից, դա-
սավանդում էին նաև ֆրանսերեն ու թուրքերեն։

Էֆենճաղը Քյոքլուղից 1,5 ժամվա ճանա-
պարհ հարավ-արեւմուտք (Նիքսարի խճուղուց 1
ժամ արեւմուտք) ընկած լեռնային գյուղ էր, որ-
տեղ ընակվում էր 45 առն քյոշերն և սեփական-
նատեր հայ։

Զրաղմունքները նույնն էին, ինչ Քյոքլուղում։
Կաղնիի մշակումը նոր էր մուտք գործում այն-
տեղ։ Գյուղի ս. Կարապետ եկեղեցին հիմնվել է
1863 թ.։

Յազըգ-քելեկի վիճակի գյուղերը տարածված
էին Ունիկի ամենահարավային, Սերաստիա նա-
հանգին սահմանամերձ բարձր լեռնային գանգ-
վածներում։ Վիճակի վարչական կենտրոնը Յա-
զըգ-քելե թուրքական գյուղն էր, որը գտնվում է
Նիքսարի սահմանի մոտ։ Այս շրջանում կային
հետևյալ հայաբնակ գյուղերը։

Փելիթ-յաթաղը (Փելիթ-յաթաղ) գտնվում է
Ունիկից 10 ժամ հեռու, Նիքսարի խճուղու արե-
ւմտյան կողմում։ Այստեղ ընակվում էր 55 առն
սեփականատեր ու քյոշերն հայ։ Զրաղվում էին
գաշտամշակությամբ (հիմնականում եգիպտացո-
րեն), անասնապահությամբ (ոչխար, կով), կաթ-
նամշակությամբ, հավարածությամբ, մեղվաբու-
ծությամբ։ Առաջնակարգ ու եկամտարբեր ղրաղ-
մունքը կանեփի մշակումն էր, որի բերքի մեծ
մասը վաճառում էին։

Ինչպես Ունիկի շրջանի համարյա բոլոր գյու-
ղերում, այնպես էլ Փելիթ-յաթաղում գեանա-
խնձորի և կարաոֆիլի համար առանձին հողա-

մասեր չէին գրադեցնում, այլ մշակում էին համառոտ՝ միևնույն արաներում: Արաները մեծ մասամբ սեփականության ու փխրուն էին: Հողը մշակում էին արորով (կարասափան) ու փեփափանով: Բեռ փոխագրելու հիմնական միջոցը խղակն էր (ամառային սահակը):

Գյուղի ս. հաշ եկեղեցին հիմնվել է 1863 թ.: Ունեին քառամյա վարժատուն:

Մեխիֆ-թեխիեմ ֆելիթ-յաթաղին հարևան հայրանակ գյուղ էր, որի 25 աուն հայ բնակչության մեծամասնությունը քոչերն էր:

Զբաղմունքները նույնն էին, ինչ ֆելիթ-յաթաղում:

Քիրփչլուղ (Քիրփիչլիֆ): Սա գյուղ էր, որն ուներ 60 աուն հայ բնակչություն՝ մեծամասնությունը սեփականատեր: Գյուղի հողամասերն ու տները արաթոված էին նիքսարի խճուղու արեվելյան կողմում:

Այսպես գլխավորապես ղրաղվում էին անասնապահությունը ու կաթնամշակությամբ: Կային մեծաքանակ (1000—1500) ոչխար, 40—50 կով պահողներ: Կանեփը մշակում էին սեփական կարիքների և մասամբ վաճառելու համար:

Գյուղի ս. Գևորգ եկեղեցին հիմնվել է 1863 թ.:

Գյուղն ուներ վարժատուն և մեկ ուսուցիչ:

Գաւաւոնքի վիճակը դանվում է Ունիեի շրջանի հարավ-արեւմուտքում: Այս շրջանի հայկական գյուղերն էին.

Ձաֆալ: Ունիեից 4 ժամվա ճանապարհ գնալի հարավ-արեւմուտք, որանդից Ձաֆալ գնալու ուղին անցնում էր հունարենակ ճուղի-սու և թուրքական Կուլփիջ գյուղերի միջով: Գյուղում ապրող 38 աուն հայերի մեծ մասը սեփական հողամաս ուներ: Հայանի ու բաղմամարդ աղգաառհմեր էին Հայթյանցիք, Թահմաղցիք:

Գյուղն ուներ փայաաշեն վարժատուն:

Գաւաւոնք (Կաւաւոնք): Այս գյուղը դանվում է Ունիեից հինգ, Ձաֆալից մեկ ժամ հարավ-արեւմուտք, որանդ նստում էր վիճակի կառավարիչը՝ միգուրը: Գյուղի հաշի-գեղ և Գայա-աիպի թաղերում բնակվում էին 25 աուն հայ սեփականատերեր ու փոքրաթիվ քոչերներ:

Սա Ունիե գավառակում համշենահայերի հաստատած առաջին բնակավայրերից մեկն էր: Գյուղի բաղմամարդ աղգաառհմերն էին՝ Թուրլուցիք, Թահմաղցիք, Կարմիրցիք, Վարդանցիք, Մումցիք, Մադիլցիք և այլն:

Գարամոնում ու շրջակա Ձաֆալ, Վեգերցոց (Կապաք-կելիշ) գյուղերում ամենաարածված ու շահավետ գրաղմունքը կաղինի ալգինների մշակումն էր: Զարգացած էին նաեւ անասնապահությունն ու կաթնամշակությունը. պահում էին կով,

ոչխար, մասամբ էլ՝ գոմեշ: Գրեթե բոլոր բնասանիքներն ունեին 5—10, ումանք էլ՝ մինչև 50 գլուխ: Ոչխար, Հացահատիկներից առաջնությունը տրվում էր եգիպտացորենին. համառոտ մշակում էին նաեւ բանջարեղեն, լոբի: Ինչպես Գարամոնում, այնպես էլ Ունիեի բոլոր գյուղերում կարաֆիլի և դեանախնձորի մշակման համար աւանձնապես շատ հողամասեր չէին ղրագեցնում. մի անգամ անկած կարաֆիլից աարիներով բերք էին սաանում:

Արաները հերկում էին սլապենական արորով, իսկ խիսա ղաոիվար, պառակ վայրերը՝ փետաւով:

Փոխագրական տարածված միջոց էր կրպաիր (սալլասահակ), որին լծում էին 1—2 զուլդ եղ:

Մոտակա գյուղերի մշակութային կենտրոնը Գարամոնն էր: Ս. Լուսավորիչ փայաաշեն եկեղեցին հիմնվել է 1807 թ.:

1908 թ. գյուղն ուներ 7-ամյա վարժատուն, որանդ, բացի մայրենի լեղվից, գոսավանդում էին նաեւ ֆրանսերեն ու թուրքերեն: Շրջակա գյուղերի արարական դպրոցներն աւարաղներից շատերը ուսումը շարունակում էին Գարամոնի գրպրոցում:

Հաականշական է, որ հարևան թուրք գյուղերից 15 աշակերտ թուրքերեն գրել-կարդալ սովորելու համար հաճախում էին այս դպրոցը, որովհետեւ իրենց գյուղերում դպրոց գոյություն չուներ:

Կապաֆ-կելիշ (կամ Վեգերցոց-գեղ): Գարամոնից մեկ ժամ արեւմուտք դանվող այս գյուղում ապրում էր 7—8 աուն հույն ու 45 աուն հայ սեփականատեր, որոնց մեծամասնությունը Վեգիցի աղգաառհմից լինելու պաճառով գյուղը կոչվում էր նաեւ ալդ անունով:

Աղգային-մշակութային կյանքով (դպրոց, եկեղեցի) վեղիցիք սեբաորեն կապված էին Գարամոն գյուղի հետ:

Վեգիցիների գյուղաանաւսության բնագավառի գրաղմունքներն ու աշխատանքի գործիքները նույնն էին, ինչ Գարամոնում:

Թեւմեի գավառակ: Գավառակի ծովկըրյա հողերի մեծ մասը ճահճային հարթավայրեր էին, խիստ վատառողջ կլիմայով: Ծահճաաները համաժողովրդական աղետի, ճահճաանդի սգբլուր էին: Մովափից 2—3 ժամ հեռու սկսվում են լեռնալանջերն ու բարձր անառաժածկ սարերը, բարերար կլիմայով ու սառնորակ ջրերով:

Շրջանի ալքի բնկնող բարձունքներն են՝ Գնալի-աադը՝ քաղաքից 6 ժամ հեռու, Թերմե դեաի ալունքին մոտ. Քերիշ-սարը՝ համանուն հու-

վական զլուդի մոտ՝ Չարշամպայի և Թերմեի մի-
ն, ծովից 4 ժամ հեռու. Բաղ-տաղին՝ քաղաքից
ժամ հտրով. Ջիլարի-սարը՝ ծովից 4 ժամ հա-
մ, Չանկեղիշը՝ Թերմեից 3 ժամ հարավ-արե-
ւելքի:

1908 թ., պետական մարգահամարի տվյալ-
րով, զավառակն ուներ շուրջ 23.400 բնակչու-
ուն, որից 20.600 թուրք, 800 հույն և մոտ 2000
այլ. Հայերի թիվն այստեղ ևս, նենգամտորեն,
ակի թիշ է ցույց տրված⁵¹:

Մշակելի սևահողերը, քիչ բացառությամբ,
այրուն ու բերքատու են, դժվար մշակելի հողա-
սներ հալվապես են:

Գավառակի ծովափնյա ջրաբեր հարթավայ-
րի բնակչության հիմնական զբաղմունքը բրնձի
ուկումն էր. միջին գոտիներում մշակում էին
դին, կանեփ: Անասնապահությունն ու կաթնա-
ակությունը, ինչպես նաև մեղվաբուծությունը
սանձադրույն զարգացած էին բարձրագույն վայրե-
սում: Թերմեի բրնձը մեծ հուշակ էր վայելում
տաքին շուկաներում:

Գավառակի հայտնակ վտյրերն էին.

Թերմե Բաղաբ (հունարեն «Բեռմե» — «շեր-
վա» բառից) գտնվում է Ունիեից 30 կմ դեպի
սևուտը՝ Սև ծովի ափից կես ժամ հեռու, Թեր-
(հուն.՝ Թերմոնդոն) գետի աջ ու ձախ հովիտ-
րում: Հեղեղների ժամանակ, երբ գետի մակար-
կը խիստ բարձրանում էր, ջրածածկ «փողոց-
րում» նավակներով էին երթնեկում: Քաղաքն
նր բնականից հարմար նտվահանգիստ, որը
ում Հերակլյան էր կոչվում⁵²:

Թերմեն համանուն պավառակի վարչական
նտրոնն էր, որտեղ նստում էր գավառակապե-
ր (գալմագամ): Քաղաքն ուներ մոտ 4000
ուկություն՝ մեծ մասը հույներ ու թուրքեր.
այրը հաշվվում էին շուրջ 660 շունչ⁵³: Թերմե
սղաքի և Սերաստիայի նահանգի միջև հաղոր-
ակցության հարմար ճանապարհների բացակա-
ության պատճառով հայերն այս կողմերը քիչ
ն երթնեկում, ուստի և սակավաթիվ էին:

Հայերի կիսաքարաշեն ս. Աստվածածին եկե-
ցին հիմնվել է 1875 թ.: Ունեին փայտաշեն
եկեո վարժատուն:

Թերմե գետի արևելյան հովտում գտնվում
ն հետևյալ հայաբնակ գյուղերը.

Գոնաման-բաշի վիճակում՝ նույնանուն գյու-
դանվում է Թերմեից հարավ-արևելք 4 ժամ
ուավորության վրա և երթուղին անցնում է
բերդական Սարաբյույ, Դըղըլ-տաղ, Իյնե-գա-

ղա, ապա՝ թուրքական Բաղլամուճ, Շախլի, Իս-
կութ-բաշի ու նորից չերքեղաբնակ Հյուսեին-
բաշի, Նիքեյոյ ու Գոնաման-բաշի գյուղերով ու
հասնում հայաբնակ Գոնաման-բաշի բնակա-
վայրը: Բացի հայաբնակ գյուղից, մնացյալները
տեղտվորված են ցածրագույն ճահճուտ հարթա-
վայրերում, որոնք ունեն խիստ վտտառողջ կլի-
մա, սակայն չափազանց նպաստավոր՝ բրնձի
մշակման համար: Հայկական Գոնաման-բաշի
գյուղը փոխած էր սարահարթում ու մասամբ
պառակ վայրերում: Դաշտավայրերի մեծ մասը
սևահողային է՝ փխրուն ու բերքատու: Հա-
թավայրային վարելահողերը հերկելու հիմնա-
կան միջոցը շախլ (երկխոփ) ու, մասամբ,
չափաղ-արորն էր: Ուշագրավ է այն հանգա-
մանքը, որ Թերմեից գետի արևելք ընկած շր-
ջաններում (Օրգու, Տրապիղոն) շախլ-արոր բո-
ւորովին գոյություն չունեի: Զատիվար ու խորդու-
րող հողամասերը հերկում էին նահապետական
արորով (կարա-սափան) ու փետտաներով:

Գյուղն ուներ 65 տուն բնակչություն՝ մեծա-
մասնությունը քոչվեր: Կային նաև հարուստ կալ-
վածատերեր (մեկ-երկու հոգի), որոնց հողամասե-
րում բնակվում էին 10—15 տուն կապալառուներ
(քոչվեր). այդ հարուստները պաշտոնյաներ էին
և ունեին սեփական ջրաղաց, ջրկոպալ (կանեփա-
թակ), գինեկ (բրնձը կեղևահան անելու գործիք) և
այլն:

Բնակչության առաջնակարգ ու շահավետ ըղ-
բաղմունքներից կարևոր աեղ էր գրավում բրնձի
մշակությունը: Բանի որ հայկական այս ղյուղը
սարժավանդակում էր գտնվում, հայերն սլլագ-
գիններից՝ հարևան թուրքերից, չերքեղներից կա-
պալով հարթավայրային ճահճուտ վայրերում
ջրաբեր հողամասեր էին վերցնում բրնձ մշա-
կելու համար:

Գյուղում զարգացած էր ալգեգործությունը
(կաղնուտներ), անասնապահությունը (կով, ոչ-
խաբ, մասամբ՝ գոմեշ), զաշամշակությունը
(եգիպտացորեն, ցորեն, գարի), հավաբուծու-
թյունը, մասամբ էլ մեղվաբուծությունը: Կաղ-
նուտներում ու տնամերձ հողերում, սեփական
կսրիքների համար, մշակում էին աանձ, խնձոր,
կեոաս, թուխ: Տների շուրջը անուակաս էին ծվա-
յի ծառերը՝ թե՛ որպես համեղ ու առողջաբա-
ւրգաաու և թե՛ որպես կանաչ պատենշ՝ շենքերը
հողմերից պաշապանելու համար: Կանեփ մշա-
կում էին տնայնագործության ու վաճառքի հա-
մար:

Գյուղի ս. Հակոբ եկեղեցին հիմնվել է 1846 թ.:
Ունեին փայտաշեն 6-ամյա վարժատուն: Աղբիկ-
ները գալրոց չէին հաճախում:

⁵¹ 2. Հովակիմյան, նշվ. աշխ., էջ 716:

⁵² Մ. Բաշկյան, նշվ. աշխ., էջ 49:

⁵³ 2. Հովակիմյան, նշվ. աշխ., էջ 716:

Ջենիկ-գյուլ: Գոճաման-բաշիից շուրջ 2 ժամ հարավ-արևելք հայաբնակ այս գյուղն ունի 22 տուն բնակչություն, մեծամասնությունը քոչև-բեններ, վարձակալներ: Գյուղում կար քառամյա վարժատուն, ուր հաճախում էին նաև հարևան Գրպաշցոց ու Քիրեզլու գյուղերի գաղացականները: Աղջիկներին վարժապետն չէին ուղարկում: Այգ գաղացն ավարառդներին՝ ցանկացողներն ուսումը շարունակում էին Գարամոն գյուղի 7-ամյա ուսումնարանում, որը գտնվում էր մեկ ժամ հեռավորության վրա: Գարամոնն ու Ջենիկ-գյուլը իրարից բաժանված էին թուրքական Սուման-դրա գյուղով: Հիշյալ հայկական գյուղերի բնակիչները հաճախում էին Գարամոնի եկեղեցին և օգտվում նրա ծառայություններից: Տեղացիներից ոմանք վկայում են, որ այգ գյուղերը վարչապես ենթարկվում էին ոչ թե Թերմեի, այլ Ունիեի գավառակին:

Քիրեզլու: Ջենիկ-գյուլին հարավ-արևմուտքից սահմանակից այս գյուղն ունի 18 տուն հայ բնակիչ, որոնք ալգալին-մշակութային կյանքով կապված էին Ջենիկ-գյուլին:

Գրպաշցոց-գեղը գտնվում էր Ջենիկ-գյուլի հարավ-արևելքում. ունի 15 առև բնակչություն՝ բոլորը Գրպաշյան աղգաառհմից: Աղգալին կյանքով՝ Ջենիկ-գյուլի անրաժան մասն էր:

Մեշելու: Գրպաշցոց գյուղից շուրջ կես ժամ հարավ լեռնային գյուղ էր, առողջարար կլիմայով ու սառնորակ ջրերով: Ունի 16 առև բնակիչ, բացի երկուսից, մնացածը քոչևբեններ էին: Հանդերը սևահողային էին ու բերքատա:

Հիշյալ 4 գյուղերի՝ Ջենիկ-գյուլի, Քիրեզլու-ղի, Գրպաշցոց-գեղի ու Մեշելուի բնակչության դիմավոր զբաղմունքը գաշտամշակությունն ու անասնապահությունն էր: Սեփական կարիքների ու վաճառելու համար մշակում էին կանեփ ու կապատ: XX դ. սկզբներից մեծ դարկ է արվում կաղնուանների աճեցմանը: Խորգուրորգ արաբներ հերկում էին պապենական յափաղ-արորով, հարթավայրերը՝ չաթուլ-արորով: Կարաոֆիլն ու Բան-ջարեղենը մշակում էին լաղուաի արաբներով՝ համատեղ: Բնակավայրերը մեծ մասամբ լանջային լինելու պատճառով, որպես փոխադրամիջոց հիմնականում օդաագործում էին կղզախները (սայլ-սահնակներ):

Բացառություն չէին հեծկան ձի ունեցողները. ըստ կարիքի ձին օգտագործվում էր նաև որպես բռնակիր անասուն:

Ջեֆիդա: Գտնվում է Մեշելու գյուղից մեկ ժամ հարավ-արևմուտք: Ունի 17 առև հայ բնակչություն՝ մեծ մասը քոչևբեններ:

Թերմե գետի արևմտյան հովաի հայկական գյուղերն էին.

Մալիզոց-գեղ: Թերմե քաղաքի հարավարևմտյան արվարձաններին մոտ այս փոքր թաղում ապրում էր 12 առև հայ՝ բոլորը Մալիզյան աղգաառհմից:

Հոյլունը (Հոյլուն) գտնվում էր Թերմեից 4,5 ժամ հարավ-արևմուտք (Հոյլանի ու Թերմեի միջև բնակվում էին թուրքեր, քրդեր, չերքեզներ): Գյուղի երեք թաղերում՝ Չաքրցոց-գեղում, Վերին ու Ներքին-Հոյլաներում բնակվում էր 75 տուն քոչևբեն ու սեփականատեր հայ Վերին-Հոյլանում մեծամասնությունը Ապիոնցի, Նուսսեսցի (Ներսեսյան), Տրապիզոնցի, Ներքին-Հոյլանում՝ Ապիոնցի ու Տրապիզոնցի, Չաքրցոց թաղում՝ Չաքրցի աղգաառհմերից էին:

Ապիոնցի գաղթել էին Տրապիզոնի մոտակա Ապիոն գյուղից, իսկ Տրապիզոնցիք՝ Կուլաֆկա գյուղից ե, ի հիշառակ իրենց ծննդավայրերի, աղգառուները փոխել էին՝ Ապիոնցի և Տրապիզոնցի: Բանավոր ավանդության համաձայն, Ապիոնցիների նախնիները եղել են Մալիտսյան, Տրապիզոնցիներինը՝ Ղուկասյան:

Հոյլանցիների կենցաղը, զբաղմունքներն ու երկրագործական գործիքները ոչնչով չէին տարբերվում դոճամանբաշիներից, միայն այստեղ բրինձ ավելի շատ էին մշակում: Բացի այդ, հոյլանցիք մեծ սիրահալներ էին հեծկան ձիերի. բացառություն էին այն ընտանիքները, որոնք վարգուն (տեմլան, ռամլան) ձիեր չունեին: Երկու կողմի հարսանքավորները (հարսնառ, հարսնեղ-րայր) իրենց ընտրյալ ձիերով էին մասնակցում հարսանեկան առնակաաարությունը, մի բան, որը Տրապիզոնի, Օրգուի շրջաններում միայն երազանք էր:

Հոյլանի մոտակա թուրք, չերքեզ, մահմեդական վրացի գյուղերի հարուսանները պահում էին մեծաքանակ կով, ղոմեշ, ձիերի իլլիմեհ (երամակ):

Հոյլանցի կապալառու հայերի մեծ մասը բնակվում էր հարուստ կալվածատերերի հողամասերում՝ գեպի Թերմե բնակած Մեգրե գյուղում:

Գյուղի ս. Երրորդություն եկեղեցին հիմնվել է 1893 թ.:

Գյուղն ունի փայտաշեն վարժատուն: Աղջիկները գաղաց չէին հաճախում:

Կապալառ: Հոյլանին հարավ-արևմուտքից սահմանակից հայաբնակ այս գյուղն ունի 25 տուն բնակչություն՝ մեծ մասը սեփականատեր (Թահմազցի, Սարոզլիցի, Չաքրցի, Գարա-գյուլցի, Շալճցի, Ջեթունցի աղգաառհմերից):

Այստեղ բնակիչներն զբաղվում էին գյուղատնտեսական նույն ճյուղերով, ինչ հարևան Հոյլան գյուղում:

Գարաջալի: Հոյունին հարավից հարեան հա-
նակ մեծ դուռը, որտեղ բնակվում էր 68 անից
ի հայ քոչևբե ու սեփականատեր: Գյուղը
լսացած էր ազգակցական թաղերից, որոնք
Գարաջալից, Մինասցոց, Ղուկասցոց, Մա-
սոց, Բոնտոնյոց, Գրալաջոց կամ Կալին էտե-
թաղերը:

Այստեղ զրաղվում էին գյուղատնտեսական
և ճյուղերով, ինչ Հոյուն և Գոճաման-րաշի
ներում, րացի ըրնձի մշակումից, քանի որ
սալացիք ջրարրի վայրերից հեռու էին ալ-
ի, Գրա փոխարեն ավելի տարածված էր կա-
ն մշակումը: Այս գյուղը ևս հարուստ էր հեծ-
ձիերով:

Գյուղն ուներ փայտաշեն եկեղեցի⁵⁷ ու գրու-
Այստեղ ես աղջիկները գրկված էին ուսու-

Ջուրել: Գարաջալիից հարավ-արեելք ընկած
գյուղում սպորում էր 24 տուն հայ սեփակա-
նը և քոչևբե: Ջուրելում րաղմամարդ ալ-
ոհմ էին Գոստումցիք:

Եփալսոք: Գարաջալիի հարավ-արեմուտքում
սծ տյս գյուղում բնակվում էին մեծ մասամբ
որ սեփականատեր՝ 28 տուն հայ:

Ջուրելցիք ու մախաթցիք մշակութային
բով սերտորեն կապված էին Գարաջալի գյու-
հետ: Հիշված գյուղերը հարուստ էին կաղ-
ներով:

Այուեյեյեմուկ: Մախաթին հարավից սահմանա-
այս գյուղում բնակվում էր 36 աուն հայ քոչ-
և սեփականատեր, մեծամասնությունը՝ Ան-
յան աղգատոհմից: Ջրաղմունքը նույնն էր, ինչ
հիշյալ գյուղերում:

Թեքս-յաթալ: Ջուրելից մեկ ժամվա ճանա-
հ գալի հարավ-արեելք հայաբնակ այս գյուղն
ր 23 աուն բնակչություն՝ մեծամասնությունը
բեբ (Ջեյթունյան, Գարաթյահյան սպարտոհ-
ից):

Գլխավորապես զբաղվում էին կանեփի մշա-
լամբ ու արտահանությամբ⁵⁸, անասնապա-

հույթյամբ (կով, ոչխար), հավարածությամբ:
Կաղնուտներ նոր էին սկսում մշակել:

Ուշ-բուղաք: Ջուրելից 1, Թերմեից 6 ժամվա
ճանապարհ հարավ ընկած հայաբնակ գյուղ, ա-
ռողջարար կլիմայով, սառնորակ ազգյուններով:
Գյուղն ուներ 40 տնից ավելի բնակչություն, որի
շուրջ 30%-ը սեփական հողամաս ուներ: Բոլոր
սեփականատերերի զխավոր ու շահավետ դբաղ-
մունքներից մեկը կաղնուտների մշակումն էր:
Գյուղատնտեսական մնացած զբաղմունքները
նույնն էին, ինչ որ Թեքս-յաթալում:

Գյուղն ուներ փայտակերտ գարոց ու եկե-
ղեցի:

Գարա-գալա: Հայաբնակ գյուղ Գարաջալիից
երկու ժամվա ճանապարհ դեպի հարավ, համա-
նուն (Գարա-գալա) լեռների լանջերին: Ունի ա-
ռողջարար կլիմա և սառնորակ ջրեր: Գարաջալի-
ից այս գյուղը տանող արահետն անցնում է վրա-
ցական (մահմեդական) ճալբուրդ գյուղի միջով:

Այստեղ բնակվող շուրջ 75 տուն հայերի մե-
ծամասնությունը սեփական հողամասի տեր էր:
Գյուղի բաղմամարդ աղգատոհմերն էին Ապին-
ցիք, Ջեյթունցիք, Շալճեցիք, Թահմազցիք:

Գյուղատնտեսության առաջնակարգ ճյուղե-
րն էին սպիտակաթուրք (կաղնուտներ), կա-
նեփի մշակությունը, անասնապահությունն ու հա-
վարածությունը: Առատ ու որակյալ էր մեղրը:
Համարյա բոլոր ընտանիքներն ունեին 5—20 փե-
թակ, Կային նաև 100—150 փեթակ ունեցողներ:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ ինչպես
Գարա-գալայում, այնպես էլ մոտակա Սուլիջե,
Էլում-գաղի և այլ գյուղերում պանիր պատրաս-
տելու սովորություն չկար: Յուղն ստանում էին
մածուցը խնոցիների մեջ հարելով: Թանր կիսա-
նի անելուց հետո, քամում ու շեփեփել (չորթան)
էին պարաստում կամ այն եփելով թանձրաց-
նում և լցնում էին աակառնձրի մեջ ու աստիճա-
նարար օգտագործում որպես համեղ ու ղովացու-
ցիչ ըմպելիք:

Կաթնեղենից միայն յուղն էին վաճառում:
Յուղը պահելու, մանավանդ վաճառելու համար
լցնում էին 2—5 օխտնոց շափաղներով:

Անասունները ամռանը հեռավոր արոտա-
վայրեր ուղարկելու կարիք չկար, քանի որ իրենց
բնակավայրի շուրջ-բոլորը պսակաւ արոտավայ-
րեր չէին:

Թեպետ ճանիկի գավառում, սահասարակ,
սուրածված էր հացը սաջով թխելը, այս գյուղե-
րում, ընդհակառակը, հացը թխում էին փոերի
մեջ, ինչպես ընդունված էր Տրապիզոնի մերձակա
գյուղերում:

Գյուղի ս. Նշան փայտաշեն եկեղեցին հիմ-

⁵⁷ «Էջմիածին» ամսագրում (1966, № 6) Գարաջալի և
ուղար գյուղերի եկեղեցիները չեն հիշատակվում: Սեփանի
նթաց ասորիներին Գարաջալիի եկեղեցու քահանան Տ.
Երվանդյանն էր: Իսնապալի նախօրյակին գյուղ եկած
զ պինվորականները նրան առաջարկեցին օրինակ ծառա-
ավարտացյալ հայերին ու առաջինն ընդունել մահմեդա-
ստորը: Հավատար Զերմեռնդ քահանան վճռականորեն
իմացավ: Բարբառաները ժողովրդի աչքի առաջ որա-
տող արեցին նրան:

⁵⁸ Տեղացիների հովաստումներով, ամբողջ գավառում
բին երկրորդ արոր (շաթալ արոր) հնարողն ու պատ-
ողը Լզլ և վարրին-փակուստործ ուստա նախկի պա-
իրենց հայրենակից ուստա Ակսրը:

ներվել է 1863 թ.: Գյուղն ուներ նաև փայտակերտ բարեկարգ 7-ամյա գլորոց:

Սուլիշա (Սուլիշե): Գարա-գայային հարավից անմիջական սահմանակից հայաբնակ այս գյուղը ծվարել էր գեղեցկանիստ սարահարթում, հեշիլ-իրմաք (հենում՝ Ալիս) գետի աջ ափին: Թերմեից Սուլիշա 10 ժամվա ճանապարհ է: Գյուղը բաղկացած էր բազմամարդ հինգ թաղերից՝ Աղա-կելիշ, Յոնա, Կոմիար, Խարմանլար, Ստորըրուղ: Բոլոր թաղերը միասին 80 տնից ավելի բնակչություն ունեին (բոլորն էլ սեփական հողամասերի տեր):

Վաթեհհոգերի բերքատվությունը, երկրագործական գործիքներն ու աշխատանքի եղանակը նույնն էին, ինչ Գարա-գայա գյուղում, այն տարբերությամբ միայն, որ սուլիշացիք բոլորը սեփականատեր լինելով, յուրաքանչյուր բնատանիք մեծ թե փոքր տարածությամբ կաղնուա ունենր:

Մշակութային կյանքով Սուլիշա և Գարա-գայա գյուղերը մի ամբողջություն էին կազմում: Համատեղ ուժերով ու միջոցներով պահում էին եկեղեցին ու գլորոցը, որոնք կառուցել էին Գարա-գայա գյուղում³⁹:

Ամպար-թեփե: Սուլիշայից մեկ ժամվա ճանապարհ գետի հարավ ընկած այս գյուղում տպրում էր մոտ 20 տուն հայ քոչերե ու սեփականատեր: Գյուղում կար տարրական դպրոց:

Քել-թեփե: Ամրար-թեփեին արևմուտքից հարևան հայաբնակ այս գյուղում բնակվում էր 20 տուն հայ քոչերե ու սեփականատեր:

Թուփուլ: Քել-թեփեից գետի հարավ, Սեբաստիայի նահանգին սահմանամերձ հայաբնակ փոքր գյուղ. ուներ 16 տուն բնակչություն՝ մեծ մասը Վարելճյան աղգաառնմից:

Արգու-աաղի: Թերս-յաթաղին հարավից սահմանակից այս գյուղում բնակվում էր շուրջ 30 տուն սեփականատեր ու քոչերե հայ:

Սրմաև-գյայի: Արղու-տաղիի հարավ-արևելքում հայաբնակ փոքր գյուղ, որն ուներ 23 տուն բնակչություն:

Էլում-քաղի: Գարա-գայայի արևելյան, Ուլ-բաղարի հարավային մասում գտնվող այս գյուղը Թերմեի գավառակում տմենամեծ ու բաղամարդ հայաբնակ գյուղն էր, որն ուներ շուրջ 100 տուն:

³⁹ Այն փաստը, որ երկու գյուղերի ս. նշան եկեղեցին «էջմիսդին» ամսագրում (1866, № 6) հիշվում է Սուլիե (Սուլիշա) գյուղի անունով, սուրի է տալիս կործնելու, որ մոտավոր անցյալում Գարա-գայա գյուղն, ըստ երևույթին, Սուլիշա մայր-գյուղի թաղամասերից մեկն է եղել:

Գյուղատնտեսական ղեղումներն այստեղ գրեթե նույնն էին, ինչ Թերս-յաթաղ գյուղում:

Գյուղի ս. Գևորգ եկեղեցին հիմնվել է 1804 թ.:

Գյուղն ուներ 8-ամյա ուսումնարան, որտեղ բացի մայրենի լեզվից, գասավանգում էին նաև ֆրանսերեն ու թուրքերեն: Շրջակա գյուղերի ատրրական գլորոցներն ավարտողներից ցանկացողները էլում-գաղիում շարունակում էին իրենց ուսումը: Այնուամենայնիվ, նույնիսկ այս գյուղում, աղջիկները ղրկված էին ուսումնառությունից:

Շնորհիվ Սամսոնի գավառակի թուրք ղեկավարների ողջամտության, ինչպես նաև՝ այս կողմերի հայ, թուրք և մահմեդականությունը բոլորող ընդունած վրտոց ու շերքեղ ժողովուրդների բարեգրացիական հարաբերությունների ու հովանավորության, Սամսոն քաղաքում ե, առհասարակ, ողջ Թերմե գավառակում բնակվող հայերն աղաավեցին 1895 թ. մղձավանջից ու առապանքներից: Հայերին կոտորելու ե թալանելու մասին Սուլթանի (Համիդի) տված հրամանը ողղակիորեն չկատարվեց:

1915 թ. եղեռնի ժամանակ Թերմեի գավառակի ողջ հայությունը փասաորեն բռնագաղթի ենթարկվեց ու ճանապարհին մեծագույն մասը ղաղտնաբար կոտորվեց: Բռնագաղթից կամ կոտորածից մազապուրծ եղած շատ աղամարդիկ միացան լեռներում ու անտառներում ապաստանած հայդուկային խմբերին, որոնցից շատերը հետագայում անցան Ռուսաստան՝ Սև ծովի կովկասյան ափերը:

Ջարշամպայի գավառակ: Գավառակի կենտրոն Ջարշամպա քաղաքը գտնվում է Թերմեից 51 կմ արևմուտք, Նշիլ-իրմաթի (Իրիս գետ) աջ ափին, գետաբերանից 4 ժամվա ճանապարհ դեպի հարավ, գետի երկու ափերին, հայկական ու հունական թաղերը գետի ձախ ափին էին, իսկ թուրքականը՝ աջ: Գետի երկու ափերն իրար հետ կապված էին հսկայական՝ շուրջ 400 մ երկարությամբ ու լայնանիստ, բայց և խարիուկ փտյտե կամրջով:

Ջարշամպա քաղաքի հայկական համայնքն ուներ շուրջ 300 տուն բնակչություն, ս. Աստվածածին կոչված եկեղեցի և Մամիկոնյան-Շուշանյան աղգային վարժարանը, որոնք աղգային-մշակութային մեծ աշխատանք էին կատարում:

Գավառակի երկրորդ մեծ ու ջրտուտ Սպտալ գետը, ծովափից մոտ մեկ ժամ հտրավ, ձախ տփից միանում է Նշիլ-իրմաթին:

Աչքի ընկնող անտառածածկ բարձունքներն են՝ Տաշլի-յաթաղը, Սալ-քերեղը, Լերփա-չուղարը, Թոփալլին, Թեքուր-տաղը և այլն: Գավառակի ա-

ստիճանի շրջանի լայնատարած հայթափարհեր, Չարշամյա բաղորդվ հանդերձ, իրստ վատա-սող կլիմա ունեն, հանճատենդր (ղող, մալարիա) համասարած պատուհաս էր:

Հասնանհայերի ստվար մի հատվածի վեր-ջին հանդրվանը եղել է Չարշամյա գավառակը և, հաակապես, նրա Կուրշումի գյուղախումբը (վիճակ): Հետագայում այսանդից նրանք սփրո-վում են ղեպի աբենուաք՝ Սինոպ դավառն ու նյանից հարավ՝ Սերասաիայի նահանգի սահմա-նաներձ Հեյրեղ ու այլ վայրեր:

Լեոնային ընտթյանն ու կլիմային վարժված համշենհայերի մեծամասնությունը հիմնակա-նում հաստատվում են հենց այդպիսի վայրերում ու միայն փոքրաթիվ մասը՝ Չարշամյա քաղա-քում: Ճանիկ (Սամսոն) գավառի ամենաբազմա-մարդ ու համախմբված հայկական համայնքը կենտրոնացած էր Չարշամյա դավառակում:

Հայաբնակ գյուղերն ու թաղերը աարածված էին ամբողջ դավառով մեկ՝ զլխավորապես Նիլ-իրմաք ու Ապասլ ղեաների ավաղաններում, քա-ղաքից 2-ից 12 ժամ հեռավորության վրա: Թե-պես հայերն ընդհանրապես բնակվում էին ա-ռանձին գյուղերում համախմբված, սակայն շքր-չապատված էին թուրքական և այլադղի գյուղե-րով: Քաղաքին ամենամոտ հայաբնակ գյուղերը գտնվում էին Կուրշումիի վիճակում:

Ինչպես ամբողջ նահանգում, այսանդ ևս վիճակը բաժանված էր գյուղախմբերի, թաղա-պետական համայնքների (օյաքների), որոնց ղեկավարը նույնպես «բնալորովի» թաղապետն (մուխթաթ) էր, որը սովորաբար ավյալ շրջանի ազդեցիկ հարուսաներից մեկն էր լինում:

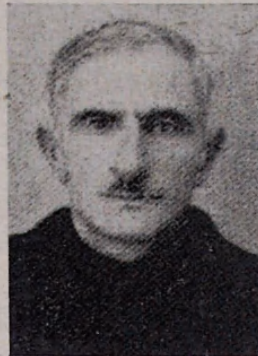
Գյուղախմբերը շատ անդամ համընկնում էին քահանայական ծխերին: Յուրաքանչյուր օյ-մաք բաղկացած էր լինում 3—10 մեծ ու փոքր գյուղերից:

Տեղացիների վկայությամբ, Չարշամյա դա-վառակի հայաբնակ գյուղերը գտնվում էին հե-տևյալ օյաքներում (յուրաքանչյուրը մեկ թա-ղապետի ենթարկվող գյուղախումբ)՝ Սըթմա-սու, Կաթրոնի, Աղշակյունեյ, Կապաճեիդ, Սղյուճ, Մայլաճյուդ, Օթսուղցոց կամ էյուք-աներ, Կոնա-բյուղ, Կուրբաթ, Զիֆթ-իշի, Մարթիլ (Մարթեյ), Թեքուլ, Գափու-դայա, Քեսասանե-քերիշ, էքրի-աներ, Ուլու-բուլար, էրինճուղ, Օրթա-օյմաք ու Չաթաղ՝ ընդամենը 20 գյուղախումբ:

Կուրշումիի վիճակ: Կուրշումի (Խուշումի) բնակավայրն իր շրջակա գյուղերով դարձել է այս դավառակը փախող համշենհայերի առաջին հանգրվանը: Մ. Բժշկյանը հաղորդում է. «Ենու-շումի ավան [Գյուղախումբ]—Բ. Թ.] մոտ է Չար-

շամյային, բնակիչները հայ են, Համշենու եկած և ասենք զինվոր գրված են որոց որդի, և ունին որսպետ հայ իշխան, որ ղերենը կկառավարե, մարդե ահ շունին, միայն Տերեբեկիին հեա պա-տեբաղմ կերթան և ղորավոր մարդիկ են»⁶⁰: Նույ-նը հաստատում են ավանդությունները:

Վիճակի գյուղերը սփռված են Ապասլ գետի երկու ափերեն, քաղաքի մոտակայքից մինչև հե-ռավոր ակունքները: Վիճակի վարչական կենտ-րոն Կուրշումի գյուղը գտնվում է քաղաքից 4 ժամ հեռու, Ապասլ գետի արևմտյան ափերին:

12. Բանասաց Երվանդ Թորոսի Թորոսյան (չարշամյացի):

էյրի-սեբեի գյուղախումբ: էյրի-տեբե: Գրա-նրվում է Ապասլ գետի վաակ Գյուղ-դայայի աջ ափին, Չարշամյայից 2 ժամ դեպի հարավ: էյրի-աների շրջակայքի հայկական բնակավայրերը, ո-րոնք նախկինում նրա թաղերն էին, բաղմացել ու առանձին գյուղերի էին վերածվել: Դրանք էին՝ էյրի-ֆիլիշ, Գուշ-գայա, Գաւա-գայա, Վարեյճոց-գեղ, Տուրսուլաքցոց-գեղ, Ուսուղիքցոց-գեղ, Սել-վիցոց-գեղ, Թոգլցոց-գեղ, Քյուլլիցոց-գեղ բնա-կավայրերը: էյրի-աներում ամբողջությամբ վերց-րած բնակվում էր շուրջ 300 անից ավելի համ-շենհայ: Սեփական հողամասեր ունեցողները շատ քիչ էին (25—30 տուն):

Չարշում էին ծխախոտագործությամբ, կաթ-նամշակությամբ, դաշտամշակությամբ: Ղայն աարածված էր կանեփի մշակությունը, որի ղգա-լի մասը վաճառում էին:

էյրի-աների ս. Երրորդություն եկեղեցին հիմ-նրվել է 1853 թ. Տոմարաքցոց-ղեղում: Դպրոցը նույնպես այսանդ էր գտնվում. հաճախում էին նաև աղջիկները:

Սըթմա-սույի գյուղախումբ: Սյա գյուղա-

⁶⁰ Մ. Բժշկյան, նշվ. աշխ., էջ 49: Բանասեր Ս. Հայ-կունին նույնպես Խուշումի է անվանում այս ավանը:

խումբը դառնում էր Չարշամպայից 2 ժամ հարավ-արեւմուտք ղեղատեսիլ մի սարահարթում: Չարշամպայից մինչև հայկական Սըթմա-սու գյուղը ճանապարհն անցնում էր համանուն շերտաձև մեծ գյուղի միջով: Դյուլն ուներ 68 տուն սեփականատեր համշենահայ բնակչություն:

Վարելահողերն ավաղախառն-սեահող, հեշտ մշակելի ու արգավանգ էին: Գլխավոր գրադամունքներն էին ծխախոտագործությունը և եգիպտացորենի մշակությունը, համաանող աճեցնում էին անհրաժեշտ բանջարեղեն ու ընգեղեն (լորկա, բանջար, գգում, խըլար՝ վարունգ, շողգոմ՝ շաղգամ, բողկ): Քիչ քանակությամբ ցանում էին նաեւ ցորեն, գարի, հաճար: Պահում էին հիմնականում խոշոր եղջերավոր անասուններ, գլխավորապես գոմեշ, քանի որ շրջանը հարուստ էր գոմեշին հաքմար արոսավայրերով (գետափնյա ու ծովամերձ ճահճուտներ): Մեղվարուծությունը թույլ էր զարգացած:

Սակավաթիվ էին այն բնաանիքները, որոնք հեծկան ձիեր չունեին:

Հողերը հերկում էին չաթալ-արորով (հարթավայրերում) ու կարա-սափանով (ղափվար վայրերում):

Փոխագրական գլխավոր միջոցները երկանիվ սալներն ու կրգախներն էին (վերջինները՝ թեք վայրերում):

Գյուղի ս. հաշ եկեղեցին հիմնվել է 1829 թ.: Ունեին քառամյա վարժապետ: Աղջիկները ուսումից ղրկված էին:

Կառ-կիրի: Սըթմա-սուին հարակից փոքր գյուղ, որն ուներ 20 տուն բնակչություն՝ Աթմաճցի, Գեորգցի, Սարգիսի աղգաառհմերից:

Կաթոնլի: Սըթմա-սուից մի ժամ հարավ-արեւմուտք, հարմարավետ գիրքով ու սաոր ջրերով այս գյուղում բնակվում էր 38 տուն համշենահայ՝ Բիրլուք-րաշցի, Քեշիշցի, Զյուվելեկցի, Կալիտոնցի, Փոլագցի, Գարարաճակցի, Թեքենեցի, Կրճյան ու Սլթիկուակցի աղգաառհմերից:

Չարշամունքներն ու երկրագործական գործիքները նույնն էին, ինչ ասվել է Սըթմա-սուի մասին:

Գյուղն ուներ աարտկան վարժատուն: Իգական սեռը ուսումնարան չէր հաճախում:

Աղջակյուսեյ: Կաթոնլիին արեւելքից սահմանակից հայկական գյուղ. հողամասերը հասնում են մինչև Ապալ գետը: Գյուղի 30 տուն բնակիչներից 8-ը Հալաճցի, 5-ը՝ Ուսա-օղլիք, 4-ը՝ Փոլագցի ու 9-ը՝ Քինոսի աղգաառհմերից էին: Թուրքական սահմանագրությունից հետո (1908 թ.) համարյա բոլորն էլ սեփական անասնության տեր էին գարձել:

Չարշամունքները նույնն էին, ինչ Սըթմա-սու գյուղում:

Գյուղի ս. Լուսավորիչ եկեղեցին կառուցվել է 1849 թ.:

Ունեին տարրական դպրոց:

Կյոզեբֆյոյ (Կյոզեբֆյոյ): Աղջակյունեին հարավից սահմանակից ղուտ հայաբնակ գյուղ էր, որն ուներ 80 տուն բնակչություն՝ մեծամասնությունը քոչերեններ:

Գյուղի ս. Աստվածածին եկեղեցին հիմնվել է 1849 թ.:

Ունեին տարրական վարժարան:

Չափմաղ: Չարշամպայից 2 ժամ հարավ, Ապալ գետի աջ ափին, Աղջակյունեին հանգիստ կաց լեռնային գյուղ, բարերար կլիմայով ու ղուլալ ռերով, որն իր Թաթուցոց թաղով հանդերձ ուներ 60 տուն բնակչություն՝ սեփականատերև ու քոչերեններ:

Գյուղն ուներ տարրական վարժարան:

Ուլու-բաղաբի գյուղախումբ: Գտնվում էր Չարշամպայից հարավ-արեւմուտք, շորս ժամ հեռավորության վրա, Ապալ գետի աջ ափին: Կենտրոնական գյուղը Թորոսոց-գեղն էր (Թաղը), որտեղ ապրում էր շուրջ 50 տուն համշենահայ, բոլորն էլ Թորոսոց գերգաստանից: Այս գյուղը պաշտոնապես հայտնի էր Ուլու-բուղար անունով: Գյուղախմբի երկրորդ բաղամարդ թաղը (գյուղը) Թորոսոց-գեղին հարավ-արեւելքից հարեան Ղազարոց-գեղն էր, որտեղ ապրում էր շուրջ 40 տուն համշենահայ, մեծամասնությունը՝ Ղազարոց գերգաստանից: Այսպեղ էր գտնվում գյուղախմբի հայկական վարժարանը: Կուլուցոց-գեղը գտնվում էր Ղազարոց-գեղի արեւելքում՝ շուրջ 45 տուն համշենահայ բնակչությամբ՝ գերադանցապես Կուկուլուցոց գերգաստանից:

Ուլու-բուղար (կամ՝ Թորոսոց-գեղ) գյուղախմբի հողերը պետական էին և աղգարնակչությունը կախում չուներ անհատ կալվածատերերից: Դա հնարավորություն էր ավել նրանց հիմնելու համեմատաբար կայուն տնտեսություններ:

Գյուղախմբի փայաաշեն, բայց շքեղ կառուցվածք ունեցող եկեղեցին հիմնագրվել է 1850 թ.:

Ուլու-բուղարում դբաղվում էին դաշամշակությամբ (եգիպտացորեն, ցորեն, գարի), բանջարաբուծությամբ, անասնապահությամբ ու կաթնամշակությամբ: Տարածված էր նաեւ մեղվարուծությունը:

Կապանեի գյուղախումբ: Էշեֆեի-կրան: Ապալ գետի արեւելքում, Չարշամպայից շուրջ

2,5 ժամ հարավ, չլրբիզական նույնանուն դու-
զից ներքև լեռնալանջերում բնկած հայկական
դուռ, որն ուներ 24 առն բնակիչ (Հյուվելեկցի,
Քյաշևի, Սեկյան, Ղաղարցի, Սելվիցի աղաառհ-
մերից)՝ մեծ մասը քուրդներն էր։ Չարշամայայից
մինչև էշլեքի-կրան արահան անցնում է աշա-
րացիներ, թուրքերի ու չերքեզների ձևեր, էյրի-
կում, Կումբուլի, Բուլաշիլի, Կյովշիլի ու չերքե-
զական էշլեքի-կրան դուռերի միջով։

Սալաքանիզը¹։ էշլեքի-կրանին հարավից սահ-
մանակից անխտոն համշենահայ չառ դուռն ու-
ներ 67 առն բնակչություն, մեծամասնությունը՝
սևիականաբնույթ Գյուլը բաղկացած էր առհմա-
կան թալիբից, որոնցից բաղկամարդ էին՝ Քե-
շիշյուց, Յալանուլուց, Ավենուց, Կարապետուց
և Թուրքուց թալիբը։ Գյուլում կային նահապե-
տական բարքերով ապրող բաղկամարդ ընտա-
նիքներ։ Օրինակ, Քեշիշյուց Կարաք բնու առնա-
նալից հինգ որդիները՝ 28 շունչ ապրում էին մի
հարկի առև և համաանող անտեսություն վարում։

Ինչպես Կապաճեկիդի, այնպես էլ շրջակա
դուռերի վարելահողերը մեծ մասամբ սևահո-
ղային, հեշա մշակելի, բերքատու հարթավայրեր
ու մասամբ լեռնալանջեր (պտակներ) էին։ Ա-
ռանձին անասնություններ հողամասեր ունեին
նաև պետական ջրարրի վայրերում։ Ջրարրի հո-
ղամասերում հիմնականում բրինձ էին մշակում,
որն տոտ ու որակյալ բերք էր առնում։ Անիա-
կան հարմար հողամասեր չունեցողները կապա-
լում բրինձը ցուտում էին կալվածապետների հողե-
րում։ Ամրադ գյուղում լալթուկ (կեղևահան չոր-
ված բրինձ) ծծծելու միակ ղինդը պատկանում էր
հարուստ դուռացիներից մեկին, որը որպես վարձ
վերցնում էր մաքրած բրինձի 4%-ը։

Բացի բրնձից, որի ցանելու հնարավորու-
թյունները խիստ սահմանափակ էին, ինչպես Կա-
պաճեկիդում, այնպես էլ շրջակա դուռերում զը-
խավոր ու եկամտաբեր դրողմունքը ծխախոտա-
գործությունն էր։ Գավառական մշակում էին
ամենուր հողակված բուրդամալիս Սամսոն
տեսակի ծխախոտը, որի բաժանը՝ 6 օխան
(4,8 կգ) վաճառում էին թուրքական մեկ ոսկով։

Թեպետ հացահատիկներից առաջնությունը
տրվում էր եղիպատերենին, սակայն թե՛ որպես
կոբկոտացու և թե՛ որպես բերանփոխցու ցա-
նում էին նաև դարի, ցորեն, հաճար։

Անասնապահությունը, կաթնամշակությունն ու
հավառածությունը յուրաքանչյուր ընտանիքի
պարամպիր դրողմունքն էր։ Խոշոր եղջերավոր
անասուններից հավասարապես ապրածված էին

կովն ու զոմեշը։ Շատերն ունեին հեծկան ձիեր,
որոնք ըստ անհրաժեշտության օգտագործվում
էին նաև որպես լեռնակիր անասուն։

Կանեփի մշակությամբ հիմնականում բավա-
րարում էին անասնության պահանջներն ու մա-
սամբ՝ վաճառում։

Մեղվարածությամբ զբաղվում էին սեփա-
կան կարիքները բավարարելու համար։ Բացա-
ռություն էին բաղմաթիվ մեղվափեթակներ ունե-
ցողները։

Պտղատու ծառերից մշակում էին առնձենի,
խնձորենի, սալորենի, բալենի։

Տափարակ վարելահողերը մեծ մասամբ
հերկում էին լաթալ-արողներով, իսկ պտակներ-
ը՝ նահապետական արողով, որին ճաղոց էին
ասում։ Լեխարը, որը Տրապիզոնի շրջակայքում
հողը հերկելու հիմնական գործիքն էր, Չարշամ-
պա գավառական լուրջովին բացակայում էր։
Երկրագործական ձեռքի գործիքներից ապրած-
ված էր աարբեր ձևի ու մեծության փեռատը
(բրիլ)։

Տարածված փոխադրական միջոցները երկա-
նիվ սալներ (հարթավայրերում) ու կղախներ
(զառիվայրերում) էին։ Որպես լծկան ու քաշող
սփ էին օգտագործվում եղն ու դոմեշը։

Գյուլի ս. Կարապետ եկեղեցին կառուցվել է
1834-ին։ Ունեին աղաների աարական վարժա-
տուն։

Խառմաճաղ։ Այս դուռը նախկինում եղել էր
Կապաճեկիդի թաղերից մեկը։ Ուներ 29 առն համ-
շենահայ բնակիչ (Դանիելից, Նահապետից, Տի-
բոնցի և Ավճիցի աղաառհմերից)։ Աղալիին-մշա-
կության կյանքով Կապաճեկիդի անբաժան մասն
էր կաղմում։

Կուրշումլի (Խուրշումլի)։ Աս համանուն վի-
ճակի վարչական կենտրոնն էր, ուր նստում էր
միդուրը (կառավարիչ)։ Գտնվում է Ալուալ գետի
ձախ տփին՝ Կապաճեկիդից շուրջ մեկ ժամ, Չար-
շամայային 4 ժամ հեռավորության վրա։ Ինչպես
ասվել է, Կուրշումլին շրջափա գյուղերով եղել է
այս երկրամասը փախած համշենահայերի առա-
ջին ու մնալուն հանգրվանը։ Մեր դարի սկզբնե-
րին բնակիչներից շատերը սեփական անասնու-
թյան անը էին դարձել։ Վարչական կենտրոնի մոտ
էր դանվում թուրքական թաղը։ Հայերը բնակ-
վում էին առանձին թաղում։ Գյուլն ուներ 26
առն հայ բնակչություն (Թորոսից, Թոփից, Իճ-
յան, Թեքենցի և այլ աղաառհմերից)։ Զբաղ-
մունքներն ու երկրագործական գործիքները նույ-
նըն էին, ինչ Կապաճեկիդում, բացի բրնձի մշա-
կություն, քանի որ սրանք հարմար հողամասեր
չունեին։

¹ Ելշմաժինա ամսագրում (1966 թ., № 6) այս դուռը
անունը Կապաճեկիդի փոխարեն Կապաճեկ էր գրված։

Կուրշումլիի ս. Գեորգ եկեղեցին կառուցվել է 1799-ին ու Չարշամպա գավառակը գաղթած համշենհաճայիբի առաջին աղոթարանն է եղել:

Յալլաճյուղ: Սա Կուրշումլի վիճակի կենտրոնական ու գլխավոր գյուղն էր և նրա աղգային-մշակութային կյանքի կենտրոնը: Գյուղի բաղձամարդ աղգատոհմներից էին Մեկեռնցիք, Մարգար-ցիք, Օհնցիք, Սյունկյուրդցիք, Մտրկոսցիք, Ավանցիք՝ ընդամենը 46 տուն:

Յալլաճյուղում էր գտնվում շրջակա գյուղերի ամենարարեկարգ 6-ամյա ուսումնարանը, որը հոգևորական դպրոց էր կոչվում:

Ղիբեֆլե: Յալլաճյուղի հանդիպակաց, դեռի արևելյան ափին գտնվող փոքր դուռ, որն ուներ 13 տուն բնակչություն (Իճյան և Մումաճցի աղգատոհմներից):

Օլաթը-կալ: Յալլաճյուղից շուրջ մեկ ժամ արևմուտք ընկած հայարնակ դուռ, 27 տուն բնակչությամբ, որոնցից միայն 4-ը Մեկեռնցի, մնացյալները Կարանցիներ⁸² էին, այդ պատճառով էլ գյուղը հայտնի էր նաև Կարանցոց-գեղ անունով: Մեծ մասը քուրդներն էին: Աղդային-մշակութային կյանքով (դպրոց, եկեղեցի) Յալլաճյուղի անբաժան մասն էր կաղմում:

Ըստ երևույթին դուռի կենտրոնում ընդարձակ հարթավայր՝ կալ լինելու հետևանքով դուռըն ստացել էր Օլաթը-կալ անունը:

Աղյուլ (Աղյալ): Խարամանլարից շուրջ 1,5 ժամ հարավ-արևմուտք էր ընկած այս դուռը, որն ուներ 40 տուն բնակչություն (Քարաղցի, Չաթըցի, Քեշլյան և Դիմիլցի աղգատոհմներից): Գյուղն ընկած էր անտառածածկ լեռներով շրջապատված գեղատեսիլ բուքստում: Վարելահողերը փխրուն-սևահողային ու բերքատու էին:

Գյուղի ս. Հակոբ եկեղեցին կառուցվել է 1851-ին:

Ունեին տղաների տարրական վարժատուն:

Բեգիրկցոց-մանլա: Յալլաճյուղից շուրջ կես ժամ հարավ, փոքր բնակավայր, որի 8 տուն բնակչությունից երեքը Սյունկյուրդցիներ, հինգը՝ Ավանցիներ էին:

Սյունկյուրդցոց-գեղ: Յալլաճյուղից շուրջ 1,5 ժամ հարավ-արևմուտք ընկած լեռնային այս գյուղն ուներ 16 տուն բնակիչ, բոլորը Սյունկյուրդյաններ՝ մի նախահոր սերունդ: Տեղացիների վկայությամբ, գյուղը հարուստ էր սլունկյուղի՝ սնկաքարի կամ չեչաքարի հանքերով, դրա հետևանքով էլ կոչվել էր Սյունկյուրդյու: Նույն վկայությամբ, այս տոհմի Ուստյուն

⁸² Օլաթը-կալում է գնվել Սովետական Միության հերոս Երվանդ Գևորգի Կարանյանի:

ազգանունը Սյունկյուրդյանի է վերանվանվել այդ գյուղում բնակվելու պատճառով: Գյուղը Յալլաճյուղի թաղն էր համարվում:

Սյունկյուրդցոց-գեղի բնակիչների մեծամասնությունը կալվածատերերի (քուրդների) վարձակալներն էին:

Կալթաղ կամ Փալիպցոց-գեղ: Սյունկյուրդցոց-գեղից 1 ժամ հարավ-արևմուտք ընկած լեռնային դուռ, առողջարար կլիմայով ու բերրի հողերով: Գյուղի երկու թաղերում (Վեբին ու Ներ-թին-Կալթաղ) բնակվում էր 22 տուն համշենհաճ (Փափաղցի, Գոշկոնցի և Մատուրցի ղերդաստաններ):

Կալթաղում առաջնակարգ ղերդմունք էր կանգի մշակումը, որի ղղալի մասը վաճառում էին: Լալնորեն ղերդվում էին անասնապահությամբ:

Բուլաբ-լիճի կամ Գոշկոնցոց-գեղ: Կալթաղի հարավից սահմանակից դուռ, որտեղ բնակվում էր 20 տուն Գոշկոնցի (Գոշկոնյան):

Մեկեռն ցուպլսում: Այս գյուղերը ընկած էին Սպալ դեռի վերին հոսանքի աջ ափի լեռնային, մեծ մասամբ անտառածածկ շրջանում, որոնք էին:

Մեկեռնցոց-գեղ: Սյունկյուրդցոց գյուղից շուրջ մեկ ժամ հարավ, Ապալ գետի արևմտյան տփերին հիմնված այս փոքր դուռն ուներ 18 տուն բնակչություն՝ բոլորը Մեկեռնցոց աղգատոհմից:

Էփսոցցոց-գեղ: Մեկեռնցոց-գեղից հարավ ընկած այս դուռում բնակվում էր 13 տուն հայ բնակչություն, բոլորն էլ էքսուցցոց աղգատոհմից:

Էլուֆ-աեբե: Էքսուցցոց-գեղից կես ժամ հարավ-արևելք ընկած լեռնային դուռ, որտեղ ընդհանրվում էր 20 տուն համշենհաճ՝ մեծամասնությունը վարձակալներ: Առաջնակարգ ղերդմունքը անասնապահությունն ու կաթնամշակումն էր:

Կապալաղ (Կապալակ): Էլուֆ-տեր:

2 ժամ հարավ-արևմուտք, Չարշամպա և Եսամ հարավ, լեռնային, դուռ համշենհաճ գյուղ, որը բաղկացած էր երեք թաղից՝ Կապալաղ, Բիշմիլ-րեկ, Օլուբլու-բեկ: Կապալաղում կար 29 տուն (Սեֆերցի, Գոշկոնցի, Թահմաղցի, Դիմիլցի և Սյունկյուրդցի աղգատոհմներից), Բիշմիլ-րեկում՝ 19 տուն (Սեֆերցի և Դիմիլցի), Օլուբլու-րեկում՝ 13 տուն (միայն Դիմիլցի ղերդաստանից), ընդամենը 52 տուն: Զբաղվում էին անասնապահությամբ, ղերդատնայնությամբ, մեղվաբուծությամբ: Կանգի մշակում էին ինչպես սեփական կարիքների, այնպես էլ վաճառելու համար:

Մոտակա փոքր դուռերի աղգային-մշակութային կյանքի կենտրոնը այս դուռն էր: Ունեին

ՉԱՐՇԱՄՊԱՅԻ ԵՎ ԹԵՐՄԵԻ ԳԱՎԱՌԱՎՆԵՐ

Կրթական և կրոնական օջախներ (սխեմատիկ քարտեզ)

համայն վարժատունն, Գյուղի ու Կաթողիկոս Լեկ-
զեցին կառուցվել է 1844 թ.,

Կոնստանդուլ (Կոնստանդուլ): Գտնվում է Կապա-
լաղից շուրջ 2 մամ հարավ-արեւելք, գեղեցկա-
նիստ սարահարթում, ստոնորակ ջրեր ու առող-
ջարտոր կլիմա ունեցող գյուղ էր, որի երկու թա-
ղերը՝ Կոնստանդուլ և Քիրփիճլի ունեին 45 առուն
րնակչութիւն. առաջինում՝ 30 առուն (Գոշկոնցի,
Նաատուրցի, Պարսիկցի, Քոշեցի, Կարմիրցի, Մար-
պարցի), երկրորդում՝ 15 առուն (Հոբիկցի, Անֆեր-
ցի, Զերեկցի, Մարդարցի աղգաառնմերից):

Ինչպես այս, այնպես էլ մոտակա գյուղերի
փոքրահոգեբեր մեծ մասամբ սեահողային ու բեր-
րատու են: Զրադվում էին անասնապահութիւնը,
կաթնամշակութիւնը ու դաշտամշակութիւնը:
Պահում էին մեծ թիւով մեղվափեթակներ: Լայնո-
րեն տարածված էր կանեփի մշակումը, որի ղգա-
լի մասը վաճառում էին Գյուղը հարուստ էր ան-
աստներով:

Հողերը հիմնականում վտրում էին սովորա-
կան արորներով, մասամբ (հարթավայրերում)՝
չաթալ արորով:

Փխաբերական միջոցները հիմնականում երկ-
տեղի (եգի, գոմեղի) սալն ու կրգախն էին: Հա-
րուստ էին հեծկան ձիերով:

Կոնստանդուլ այս կողմերում եղել է համշե-
նահայերի առաջին բնակավայրերից մեկը:

Ունեին ասորական վարժատուն:

Գյուղի ս. Լուսավորիչ եկեղեցին հիմնվել է
1835 թ.:

Կարթուղ: Կապալաղից մեկ ժամ հարավ,
լեռնային գյուղ, հարուստ անասնոներով: Գյուղն
իր 4 թաղերով (Մեհգուս, Զողալուս, Ալախար-
ման, Կարթուղ) ունեւր բնգամենր 46 առուն բնա-
կիչ (Կարթուղում՝ 9 առուն, Մեհգուսում՝ 12, Ա-
լախարմանում՝ 15 և Զողալուսում՝ 10):

Կավաղա: Զրարաշխ լեռների լանջերին հիմ-
նրված այս գյուղն ունեւր 18 առուն բնակչութիւն:
Գլխավոր զրաղմունքը անասնաբուծութիւնն ու
կաթնասնահսութիւնն էր:

Այվաճուղի (Մարթի) վիճակը: Այս շրջանում
գտնվող բնակավայրերն բնկած էին Նշիլ-իրմաք
և Ապաալ գետերի միջեւ:

Գափու-գայա: Էրի-աներից շուրջ մեկ ժամ
հարավ բնկած համշենահայ գյուղ: Այն Կոշադա-
յա և Հոմրիկցոց-գեղ թագերով ունեւր շուրջ 28
առուն բնակիչ, մեծամասնութիւնը՝ Մինասցի,
Թոփչիցի և Հոմրիկցի գերդաստաններից: Զրաղ-
ւում էին ծխախոտագործութիւնը, գաշամշա-
կութիւնը և անասնապահութիւնը: Ունեին ասոր-
ական գարոց:

Գյուղի ս. Մինաս Լեկեղեցին կառուցվել է
1819 թ.:

Զիֆը-Էշի: Դափու-գայային հարավ-արեւել-
րից սահմանակից այս գյուղում բնակվում էր
շուրջ 44 առուն համշենահայ (Մարգարցիք, Ավճը-
ցիք, Թոմացիք, Թերղցիք, Քեշիշցիք, Օթուցիք):
Ունեին տարրական վարժատուն ու եկեղեցի:
Շահնա-գյուղ: Զիֆը-Էշիին հարավ-արեւելքից
սահմանակից հայաբնակ այս գյուղն ունեւր 24
առուն բնակչութիւն:

Գարեգուղ (Քլլլլլի): Շահնա-գյուղից մի ժամ
հարավ-արեւմուտք բնկած համշենահայերի րաղ-
մամարգ այս գյուղն ունեւր 50 առուն բնակչութիւն
(սեփականատեր ու քոշեցի): Գյուղի ս. Լուսա-
վորիչ եկեղեցին կառուցվել է 1871 թ.:

Գյուղն ունեւր րարեկարգ 6-ամյա արական
վարժատուն, ուր հաճախում էին նաեւ մոտակա
հայ գյուղերի աղաները:

Քեսաքան-կէլի: Գարեգուղից շուրջ մի ժամ
հեռու համշենահայ այս գյուղն իր էղրի-քերիշ,
խտրղ-Ալի, Թոնկին-գեղ թաղերով ունեւր 60 առուն
բնակչութիւն, մեծ մասը վարձակալ գյուղացի-
ներ (Գոշյան, Գարա-Արթնցի, Քալանցի, Շախ-
Մեկիցի, Մաատուրցի, Կարմիրցի, Անվիցի, Ավ-
ճրցի, Շահմեկցի գերդաստաններից):

Գյուղն ունեւր աղաների 6-ամյա վարժատուն:
Գյուղի ս. Ակոր եկեղեցին հիմնվել է 1848-ին:
Թերեցեւն գտնվում է Նշիլ-իրմաքի (Իրիս գետ)
ձախ ափին, Զարշամայից շուրջ 10 ժամ հեռու,
Կարմիրցոց գյուղից հոսող վաակի և Նշիլ-իրմաքի
միացման անդում: Թերեցեւն բնակվում էր շուրջ
102 առուն համշենահայ:

Թերեցեկցի մինչեւ Զարշամայա թեպեա գոյու-
թիւն ունեւր պրաստի ճանապարհ, սակայն հիմ-
նական հաղորդակցութիւնը (բոնների փոխա-
ղում, ճանապարհորդութիւն) կատարվում էր
նավակներով՝ Նշիլ-իրմաք գետի րնթացքով: Գե-
տի հոսանքով Զարշամայա հասնում էին 8—10
ժամում, իսկ վերագառնում էին 15—20 ժամում:
Քաղաքից վերագարծին (հոսանքն ի վեր) Նավակը
ղեկավարում ու քարշ էին աալիս նավակի ցոու-
կին (քթին) կապած պարանով: Նավաստիները
ցոուկից կապած պարանի ծալրից րոնած գետի
ափով քարշ տալով տանում էին նավը: Նավաս-
տիների քանակը համապատասխանում էր րոտի
ծանրութիւնը՝ 2—6 հոգի: Թերեցեկցի և ուրիշ վայ-
րերից Զարշամայա փոխաղում էին գյուղատնա-
սական մթերքներ, իսկ քաղաքից՝ արգլունարե-
րական ապրանքներ:

Թերեցեկի և Զարշամայայի միջև, Նշիլ-իրմաքի
ձախ ափին գտնվում էին հեանայալ բնակավայ-
րերը:

Խղթալուզ: Չարշամպայից շուրջ 2 ժամ հե-
ռու, թուրքահայ խառն գյուղ: Հայերը՝ 13 տուն:
Երազ-շալը: Չարշամպայից շուրջ երեք ժամ
հեռու, նույնպես թուրք և հայ խառն գյուղ: Հայի-
բը 15 տուն էին:

Ճեճիլ: Թուրք և հայ խառն գյուղ, Չարշամ-
պայից 4 ժամ հեռու: Հայերը 12 տուն էին:
Ճեճիլի մոտ Եշիլ-իրմաքին է միանում Ճգնա-
վորցոց շուրջ (նաե՛ ձորը), որի վրա ջրաղաց-
ներ կային:

Սեռունցոց-գեղ: Թղթալուզին արևմուտքից
սահմանակից գյուղ, շուրջ 10 տուն, բոլորը Սե-
րունյան գերդաստանից:

Էլենի: Մարթիրին հյուսիսից հարևան հայկա-
կան փոքր գյուղ (թաղ):

Մառթիլ (Մառթիլ): Եշիլ-իրմաք (Իրիս) գե-
աի ձախ ափին, Թեքուր գյուղից հարավ ընկած
բնակավայր: Չարշամպայից գրաստի ճանապար-
հով շուրջ 10, իսկ լեռնային արահետներով 6
ժամ հեռու: Ընկած ընտկավայր, շուրջ օօ տուն
հայ բնակչությամբ՝ Թաթույցի, Աինասցի, Կտր-
միրցի, Թուրուցի, Օհանցի, Կասումցի և այլ
գերդաստաններից:

Գյուլդի ա. Հակոբ եկեղեցին հիմնվել է 1811 թ.:
Մարթիլ և Էլենի գյուղերի երկխաչ եկեղեցին
կառուցվել էր երկու թաղերի մեշտելի հարթտ-
վայրում: Այս եկեղեցին էին հաճախում ոչ միայն
մոտակա, այլև հեռավոր գյուղերի հավատացյալ-
ները՝ հաակապես առն օրերին: Մեծ հանգիսա-
վորությամբ էր կատարվում Ջատկի մեռելոցի
օրը՝ երկուշաբթին: Այդ օրը Մարթիլ գյուղի գե-
րեղմանոցում մեռյալների հիշատակին հացկերույթ
էր տրվում: Այնտեղ էին հավաքվում նաև հեռա-
վոր Կուրշամլիի, Գափու-գալայի, Էլրի-տերնի,
Երինճուղի և այլ գյուղերի բնակիչները:

Քահանան հավատացյալներին պատվիրում
էր մեռելոցի օրը «հտրկինքը» (մեռելահացը)
«պոլ» (առատ) բերել:

Մարթիլ, Էլենի և մոտակա գյուղերի երկու
գյուղոցները՝ վարժառնները նույնպես կառուցվել
էին նույն վայրում:

Պեռիկցոց-գեղ: Մարթիլի հարավ-արևելքում:
Ուներ 61 տուն բնակչությւն (հարևան Առյուղ
գյուղի հետ միասին):

Կառմիրցոց-գեղ: Պետիկցոց-գեղից արևելք
ընկած այս գյուղն ուներ շուրջ 60 տուն բնակչու-
թյուն՝ բոլորն էլ Կարմիրցոց աղգատոհմից: Գյու-
ղի բնակիչ էր գյուղապետը՝ մովսթարը: Գյուղի
մոտից անցնում էր մի փոքր գետ, որը Թերեշեի
մոտ թափվում էր Եշիլ-իրմաքը:

Այվեճուղի վիճակի հիշյալ բնակավայրերում
հայերը գլխավորապես զբաղվում էին դաշտա-

մշակությամբ (եղիպտոցորեն, ցորեն, դարի, հա-
ճաբ, կանեփ, կոստիլ՝ գետնախնձոր և կարառ-
ֆիլ) և անասնապահությամբ (կով, ոչխար, այծ):
Մշակիլի հողամասերը մեծ մասամբ դառի-
թափ՝ պտակ վայրեր էին, սակայն սևահող,
հեշտ մշակելի և բերքառատ:

Բեռնակիր անասուններից տարածված էին
ձին, էշը և ջորին: Շրջանում հայերի հետ խառն
և առանձին գյուղերում ընակվող թուրքերը, լեռ-
քեզներն ու մահմեդական վրացիները հայերի հետ
բարեգրացիական կապեր ունեին, միմյանց հետ
ապրում էին հաշտ ու համերաշխ:

Այվաճուղ: Չարշամպայից շուրջ 8 ժամ հե-
ռու, գետափնյա (Եշիլ-իրմաքին) գյուղ, հայ և
թուրք խառն բնակչությամբ: Այվաճուղին հարավ-
արևմուտքից և հարավից սահմանակից էին, հա-
մապատասխանաբար՝ Մարթիլ և Թերեշե գյու-
ղերը: Այստեղ էր նստում միգրորը՝ վիճակի կա-
ռավարիլը: Գյուղն ուներ 21 տուն հայ բնակչու-
թյուն Գասումցի, Մինասցի և Աազալցոց աղգա-
տոհմերից:

Այվաճուղը Մարթիլի անրաժան մասն էր հա-
մարվում:

Տադրուղաղ: Այվաճուղից շուրջ մեկ ժամ հա-
րավ-արևմուտք ընկած լեռնային այս գյուղում
բնակվում էր 12 տուն համշենահայությւն (Գա-
րակուզցի, Դեմիրճցի, Զիլիմցի ու Ավճցի գե-
րդաստանները): Աղգային-մշակութային կյանքով
(ղպրոց, եկեղեցի) կապված էին Մարթիլ գյուղի
հետ:

Կումրաթի գյուղախումբ: Կումրաթ: Մարթի-
լից մեկ ժամ արեմուտք ընկած համշենահայ գյուղ՝
53 տուն բնակչությամբ (Մումճցի, Քուլլցի, Թոփ-
լըցի, Մարգարցի, Էօթսուլցի և Մաթոցի գե-
րդաստանները):

Էոթեղ-բել (Օտեի-բել): Կումրաթին հարավ-
արևմուտքից հարևան այս գյուղում բնակվում էր
29 տուն համշենահայ:

Ունեին տղաների տարրական դպրոց:
Գյուղի ա. Աստվածածին եկեղեցին հիմնա-
դրվել է 1858 թ.:

Աշտ-խառմաճ: Տաշքուղաղից շուրջ մեկ ժամ
արևմուտք ընկած այս փոքր գյուղում բնակվում
էր 15 տուն համշենահայ՝ մեծամասնությւնը
վարձակալ գյուղացիներ:

Քառոտ-գեղ: Աշտ-խառմանից 1 ժամ արև-
մուտք, Ալպտալ րետի ափին լեռնային գյուղ, զու-
լալ ջրերով ու առողջարար կլիմայով: Ուներ շուրջ
20 տուն համշենահայ բնակչությւն:

Սոլուղ. Այվաճուղից 3, Չարշամպայից 12
ժամ հարավ, Սերաստիային սահմանամերձ լեռ-
նային գյուղ: Իրեն հարակից Պետիկցոց թաղով

միատեղ ունենր 61 տուն բնակիչ (Թահմազցի, Բյուլլցի, Մատինցի, Դեմիրճցի, Պեաիկցի, Մքանցի, Պարոտմցի և այլ գերդաստաններ)։ Գլխավոր գրադոնքը անսանապահութիւնն ու կաթնատեսութիւնն էր, կային նաև մեծաբանակ սնդու պահոցներ։

* *

Ալվաճուղի վիճակի միջին ու հաակապես հետադուր դուրերի բնակչութիւնն զլխավոր դրադմունքն անասնապահութիւնն ու կաթնամշակութիւնն էր։ Հացահատիկներից առանձնապես աւարածված էր եղիպտացորենը (լազուա), որի հետ համատեղ մշակում էին բանջարեղեն ու կանաչեղեն։ Առանձին գլուգերում նույնիսկ կոտորիլը (գետնախնձորն ու կարաոֆիլը) ցանում էին ևգիպտացորենի արահերում հաստեղ։ Շատ գլուգերում տարածված էր մեղվարոժութիւնը։ Արահերը հիմնականում հերկում էին պապենական արորով, հարթավայրերում՝ մասամբ շաթալաարորով։ Փոխադրական զլխավոր միջոցները երկանիւ սայլերն ու կըղախներն էին, ինչպես նաև գրաստը (էշ, ձի, շորի)։

Ինչպես ամբողջ գավառում, այստեղ ևս անբար փայտաշեն էին։ Փայտակերտ էին նաև եկեղեցիներն ու գարոցները։

Բնակչության մեծամասնութիւնը կալվածատերերի վարձակալներն էին. 1908 թ. հեղաշրջումից հետո աստիճանաբար սեփականատերերի թիւը զգալիորեն աճում է։

* *

Եշիւ-իրմաքից արեւելք բնկած հայաբնակ գլուգերը դասվում էին Չարշամպայի հարավաւրեւելքում՝ Չաթաղ, Օրթա-օյմաք և էրինջուղ գլուգախմբերում։

Չաթաղի գլուղախումբ։ Օրդու-բաղի։ Չարշամպայից 3 ժամ հարավարեւելք, պեռական խճուղուց մեկ ժամ վերև, հարմարավեա դիրքով համշենահայ այս գլուգն իր ինչին-օղը թաղով ուներ 50 աուն բնակիչ, մեծամասնութիւնը վարձակալ գլուգացիներ։ Չարշամպայից մինչև Օրդու-բաղի բոլորը թուրքերի, աջարացիների, լեռքեղների գլուգեր էին։

Ունեին տարրական վարժասուն։ Քեշապցաց-գեղ։ Ընկած էր Օրդու-բաղից հարավարեւելք, որտեղ բնակվում էին 25 աուն՝ Քեշապցի դերդաստանից։

Էմիւրխան։ Օրդու-բաղիին արեւելքից սահմանակից այս գլուգի 36 աուն համշենահայերի մեծամասնութիւնը սեփական տեսնութիւն տեր էր։

Մովկար-բաղի։ Օրդու-բաղիից մեկ, Չարշամպայից 4 ժամ հեռու, բաղամարդ հայկական գլուգ, որն ուներ 80 տուն բնակիչ, մեծամասնութիւնը սեփականատեր։ Մովկար-բաղին շրջանի ամենակազմակերպված ու առաջավոր հայկական գլուգն էր։

Գլուգն ուներ 6-ամյա արական վարժատուն։ Համաձայն տեղացիների վկայութիւն, գլուգի եկեղեցին կառուցվել է 1850-ական թվականներին։

Տերե-Չաթաղի կամ Թաթուլցոց-գեղ։ Մովկար-բաղիից կես ժամ հարավ ընկած հայաբնակ գլուգ, որտեղ ապրում էր 30 տուն սեփականատեր ու վարձակալ համշենահայ, մեծամասնութիւնը Թաթուլցոց գերդաստանից։

Չաթաղ։ Գլուգախմբի կենտրոնը հանդիսացող այս բնակավայրը դանվում է Մովկար-բաղի հարավարեւմուտքում, որն սւներ շուրջ օս աուն համշենահայ բնակիչ՝ մեծ մասը սեփականատեր։

Չաթաղում կար փայտաշեն դպրոց ու եկեղեցի։

Քյոյ-յեթի։ Չաթաղից կես ժամ արեւմուտք դանվող այս գլուգում բնակվում էր 24 աուն վարձակալ ու սեփականատեր համշենահայ։

Աղգային-մշակութային կյանքով կազմված էին Չաթաղի գլուգախմբի գլուգերի հաս։

Չաթաղի գլուգախմբի վերը հիշված բոլոր գլուգերի զլխավոր դրամունքը ծխախոտագործութիւնն էր։ Դուղասնանսական մլուա ճուղեբով (գաշամշակութիւն, անասնապահութիւն և այլն) հիմնականում բավարարում էին բնասնիքի պահանջները։

Շրջանում հարթավայրեր քիչ լինելու հետեւանքով, հողերը հիմնականում հերկում էին պապենական արորներով։ Որպես լժկան անասուն օդապարժում էին եղն ու դոմեշը։ Շատերն ունեին հեծկան ձի։ Ինչպես ամբողջ գավառակում, այնպես էլ այստեղ, որպես հիմնական փոխադրական միջոց օդապարժում էին երկանիւ սայլերն ու կըղախները։ Բնակարաններն ու հասարակական (եկեղեցի, դպրոց) կամ օժտնդակ շենքերը փայտաշեն էին։

Համարյա բոլոր հայաբնակ գլուգերը շրջապատված էին մահմեդականների (լեռքեղ, աշաբաթի, թուրք) գլուգերով։ Կային նաև փոքրաթիւ հունական բնակավայրեր։

Օրթա-օյմաքի գլուղախումբ։ Այս շրջանը դանվում է Չաթաղի հարավային լեռնաշխարհում։ Շրջանի հայաբնակ գլուգերն էին.

Տաշի-յաթաղ (Տալլըղը)։ Մովկար-բաղիից մեկ ժամ, Չարշամպայից 5 ժամ հարավ ընկած լեռնային այս գլուգում բնակվում էր 30 տուն

համշենահայ, մեծամասնութիւնը սեփականատեր՝ փահլիվանցի ու հարուքսեցի ազգաառհմերից (հավանական է, որ վերջինների նախնիները գաղթած լինէին Սե-գեաի հարուքսա գլուգից)։

Գլուղում կար աղաների տարրական վարժատուն։

Գլուղի ս. Սարգիս եկեղեցին կառուցվել է 1868 թ.։

Բեղուղաւ։ Տաշլի-յաթաղին արեւմուտքից սահմանակից համշենահայ գլուղ, որն ունեւ 40 տուն բնակիչ։

Օգավում էին Տաշլի-յաթաղի գարոցից ու եկեղեցուց, որոնք միասնական ուժերով ու միջոցներով էին կառուցվել ու պահպանում։

Օրթա-օյմաւ։ Տաշլի-յաթաղից շուրջ կես ժամ հաւաք-արեւելք, համշենահայ մեծ գլուղ, 80 տուն բնակչութիւն։

Ունեին 6-ամյա վարժատուն, 2 ուսուցիչ։

Գլուզն ունեւ փայտաշեն հոյակապ եկեղեցի, կառուցված 1849 թ.՝ ս. Կարապետ անունով։

Քեսթանե-ֆիւրիչ։ Հայաբնակ այս գլուղը գտնվում էր Տաշլի-յաթաղից մեկ ժամ հարավ, անտառածածկ լեռներով շրջապատված լայնատարած սարահարթում. ջրերը սառը, կլիման առողջարար։ Իր Հեպիկ թաղով հանգերձ, ունեւ 55 տուն բնակչութիւն։

Ունեին աղաների 4-ամյա վարժատուն։

Օրթա-օյմաքի շրջանի հայերի ղեաղմունքն ու գլուղաւանահսութիւն գործիքները նույնն էին, ինչ ասվել է Չաթաղի մասին. այստեղ միայն ավելի տարածված էին կանեփի մշակումն ու անասնապահութիւնը։

Էրիւջուղի գլուղախումբ։ Չարշամպա դավառակի հարավարեւելյան ամենահեռավոր հայկական գլուղերը գտնվում էին այս շրջանում, պրանք էին։

Էրիւջուղ։ Չարշամպայից 8 ժամ հարավ-արեւելք, Օրթա-օյմաքից 3 ժամ հարավ, գեղեցկանիստ սարահարթում ընկած այս գլուղը շրջանի ամենարդմամտագ ու աղգային գործուն կյանքով ապրողն էր։ Գլուղի 70 տուն համշենահայերի շուրջ կեսը սեփականատեր էր։

Գլուզն ունեւ փայտակերտ, շքեղ 7-ամյա վարժատուն։ Բացի մայրենի լեզվից, գասավանդվում էին նաեւ ֆրանսերեն և թուրքերեն։ Շրջակա գլուղերի տարրական գարոցներն ավարտողները ուսումը շարունակում էին այս գարոցում։

Գլուղի ս. Խաչ եկեղեցին կառուցվել է 1856 թ.։

Պիքուֆուղ։ Էրիւջուղից մեկ ժամ հարավ-արեւելք համշենահայ գլուղ, որն ունեւ 65 տուն բնակչութիւն։

Ունեին տգաների տարրական վարժատուն։

Թախարալուղ (Թախարալը)։ Չիբուրլուղից հարավ-արեւմուտք, շուրջ 1 ժամ հեռու ընկած այս գլուղում բնակվում էր 40 տուն համշենահայ։ Սերեման եկեղեցին կառուցվել է 1864-ին։

Ունեին աղաների տարրական վարժատուն։

Աւփա-չաւուրի։ Թագթալուղից մեկ ժամ հարավ, Չարշամպայից 10 ժամ հեռու լեռնային գլուղ, որտեղ բնակվում էր 25 տուն համշենահայ։

Ֆուլաուֆի։ Արփա-չաւուրից մեկ ժամ հարավ-արեւմուտք համշենահայ գլուղ՝ 50 տուն բնակչութիւն, մեծամասնութիւնը Չլալցի, Աչալցի, Մարկուցի գերգաստաններէց։ Գլուղում կային տարրական գարոց ու եկեղեցի։

Կոզլախ (Կոզքիկ)։ Ֆուլաուֆից շուրջ մեկ ժամ հարավ (Չարշամպայից 11 ժամ) գտնվող հեռավոր լեռնային այս գլուղում բնակվում էր 30 տուն համշենահայ, մեծամասնութիւնը Գարա-Արթինցի գերգաստանից։

Ֆուլոււն-իչի։ Կոզլախին հարավից սահմանակից (Չարշամպայից շուրջ 12 ժամ հեռու) գլուղ, որն ունեւ 45 ասն համշենահայ բնակչութիւն։

Ունեին տարրական գարոց ու եկեղեցի։

Բուղաւ-լիճի։ Ֆուրոււն-իչիից շուրջ 1 ժամ հարավ-արեւելք գտնվող լեռնային գլուղ, որն ունեւ 35 տուն համշենահայ բնակչութիւն։

Բոյաւ-քել։ Սերասախի նահանգին ստհմանումներձ այս գլուղում բնակվում էր 21 տուն համշենահայ (Ռահոնցի ու Մաաուրցի գերգաստաններից)։

Թեֆե-ճոյլի։ Բուղաւ-լիճից շուրջ կես ժամ հարավ-արեւելք ընկած այս գլուղի 35 տուն բնակիչների մեծամասնութիւնը Աչալցի, Քեշապցի ու Ռահոնցի աղգատոհմերից էին։

Գարա-աղաք։ Ֆուրոււն-իչիից շուրջ մեկ ժամ հարավ-արեւմուտք (Չարշամպայից 13 ժամ հեռու) ջրաբաշխ լեռները լանջերում գտնվող համշենահայ գլուղ 25 տուն բնակչութիւն (Գարա-Արթինցի, Չոլաքցի, Ռահոնցի աղգատոհմերից)։

Գլուզն ունեւ տարրական վարժատուն։

Էրիւջուղի գլուղախմրի հայաբնակ գլուղերի ղեաղմունքները համարյա նույնն էին, ինչ որ հարակից Օրթա-օյմաքի շրջանում։ Հեռավոր լեռնային բնակավայրերում գերակշռողը անասնապահութիւնն ու կաթնամշակութիւնն էին։ Կային մեծաքանակ ոչխարի հոտեր ու կովերի նախիրներ, ինչպես նաեւ 10—20 ձի ունեցողներ։ Ինչպես սեփական կարիքների, նույնպես և վաճառելու համար մշակում էին կանեփ։ Հացահատիկներից գերազասվում էր եգիպացորենը (լաղուար)։ համատեղ մշակում էին նաեւ բանջարեղեն ու ընդեղեն։

Ինչպես ամբողջ գավառակում, այստեղ ես

յութաբանչյուր տուն ունէր իր տնամերձ-սօնուղը, ուր աճեցնում էին տոնն անհրաժեշտ դարնանալին ու ձմեռային կանաչեղենը (սոխ, սխառր ու անոգայտան պոսս)։

Արաերը հերկում էին արորով։ Գլխավոր փոխադրամիջոցները երկանիվ սայլերն ու կըղախներն էին։ Որպես լծկան անասուն օգտագործում էին եզներ։ Գոմեշ պահողները սակավաթիվ էին։

ՀԱՄԱՐՆԱՀԱՅԵՐԸ ԹՈՒՐԻՒԱՅԻ ԱՅԼ ՎԱՅՐԵՐՈՒՄ

Սասունի (ձանիկի) գավառում և Օրդու գավառակում հասաւտված համշենահայերը տարբեր ժամանակաշրջաններում աստիճանաբար պաղթել էին Թուրքիայի նաեւ այլ երկրամասերը. ղնպի հարաւ՝ Սեբաստիայի նահանգ ու ղնպի արեւմուտք՝ Սինոպի գավառը (Քասթենսնի նահանգ), Նիկոմեդիայի նահանգը և այլուր։

Սինոպի գավառ։ Սինոպ քաղաք—Սև ծովի հարավային ափին հռչակված հինավուրց քաղաք—նավահանգիստ, որը, Եվսեբիոսի վկայությամբ, հիմնադրվել է մ. թ. ա. 625 թ.։

Եղեռնից վերապրած սինոպցիների վկայությամբ, Եղեռնի նախօրյակին Սինոպում բնակվում էր շուրջ 30—35 տուն հայ, որոնք հիմնականում պաղթել էին Մալաթիայից և դքաղվում էին առեւաբով ու արհեստներով։ Նրանցից շատերը մեծահարուսաներ էին։

Քաղաքում հայկական զպրոց ու եկեղեցի չի-

նկու պատճառով, սինոպցիները հաճախում էին քաղաքամերձ Գալլուճ գյուղի զպրոցն ու եկեղեցին⁶³։

Սինոպի գավառի ճալկական գյւղերը։ Ալթուն-օղլին կամ Տերային-գեղը գտնվում է Սինոպից մեկ ժամ հարավ-արեւմուտք, հարթ ու բերքառատ վայրում։ Գյուղում բնակվող շուրջ 80 տուն համշենահայերի նախնիները պաղթել էին Ջարշամպայի Կուրշումլի (Խուրշունլի) գյուղից։ Նախքան հայերի այսանդ անդափոխվելը, գյուղը պահպանել է Ալթուն-օղլի կողմած հույն կալվածաւաների, որի պատճառով էլ բնակավայրն ըստացել էր այս անունը։ Ըստ ավանդության, ալթունօղլիներն զրադվելիս են եղել կեղծ սակեղրամներ զրոշմելով։ Ջգալով, որ գեղծարարութունը կարող է հայտնաբերվել, նրանք կալվածները ծախել են հայերին ու հետացել։ Ավանդութունը հավաստում է նաեւ, որ գյուղի առաջին հայ բնակիչները եղել են Քյահյան աղպանունով եղբայրները, որոնցից մեկը քահանա (սերանք)

Բնակչության մեծամասնութունը հեծկան ձիերի տեր էր. անհրաժեշտության պարագայում ձին օգտագործում էին նաեւ որպես բեռնակիր անասուն։

Ինչպես ողջ գավառակի գյուղերում, այսանդ նույնպես բոլոր բնակելի և օժանդակ անքերը, եկեղեցիներն ու զպրոցները փայտաշեն էին։

է եղել, այդ պատճառով հայերը գյուղը կոչում էին Տերային կամ Տերաներին-գեղ։

Բնակիչները կենցաղով, նիստուկացով և բարբառով մնացել էին զրեթե նույնը, ինչպիսիք իրենց նախնիներն էին՝ նույնպիսի տներ ու երկրագործական գործիքներ, նույն ավանդական սովորությունները։

Գյուղն ուներ գեղեցիկ դիրք. աները դուզահեռ շարված էին ճանապարհի երկու եզրին։ Բնակչության մեջ գերակշռող գերդասաւաններն էին՝ Քյահհեցիք (Քյահյան), Ըաթումցիք, Յալիճցիք, Մելեթցիք, Ծվացիք, Դեմիրլցիք, Քյուլլցիք, Օրգուցիք (հավանական է Օրգուից գաղթածներ)։ Բոլորն էլ ունեին սեփական հողամասեր։ Գլխավոր ու շահութաբեր դքադմունքը ծխախոտագործությունն էր։ Բոլոր տնտեսություններն զբաղվում էին նաեւ անասնապահությամբ, դաշաւամշակությամբ (լալուտ, ցորեն, գարի), բանջարաբուծությամբ, հավաբուծությամբ։

Վերջին ասրիներին ասրածվել էր նաեւ կաղնու ալգիների (կաղնուա) մշակությունը։ Պաղաւտու ծառերից մշակում էին նաեւ սանձ, խնձոր ու սալորը։

Գալլուճ կամ Քոչլին-Արթիեին գեղ⁶⁴։ Տերային-գեղին արեւելքից հարեան այս գյուղում ապրում էր 100 անից ավելի համշենահայ։

Ինչպես Տերային-գեղը, այնպես էլ Գալլուճ գյուղը հիմնվել էին միաժամանակ, որոնց բնակիչները համատեղ ուժերով կառուցել էին փաւաւշեն եկեղեցի ու զպրոց, որոնք գտնվում էին Գալլուճ գյուղում։

Այս գյուղում ապրող գերզատասանների մեծամասնությունը կրում էին նույն աղգանունները, ինչ Տերային-գեղում։ Երկու գյուղերի անտեսական կյանքն ու պքադմունքներն ևս նույնն էին։

Լալա։ Գալլուճից հարավ-արեւելք ընկած այս գյուղում բնակվում էին 30 աուն համշենահայեր։ Մշակութային կյանքով (զպրոց, եկեղեցի) նրանք սերտորեն կապված էին Գալլուճ գյուղի հետ։

⁶³ Մ. Բոշկյան, նշվ. աշխ., էջ 43—45։ Մ. Բոշկյանը, քստերևութին, նկատի ունի քաղաքամերձ Գալլուճ հայկական գյուղի եկեղեցին, ուր հաճախում էին Սինոպի հայերը։

⁶⁴ Գ. Մրվանձոյանը, այս և մոտակա գյուղերը Խոլուշ է անվանում։ Տե՛ս «Թրոս աղբաք», էջ 70։